

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№4, 2019

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdullayev Əfqan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Abdiyeva Ədilə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hüseynzadə Gülnar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.e.d., professor)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayılov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qasımov Rəşad

(Polis Akademiyası, t.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqıl

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşec Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan Dillər Universiteti, professor)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: **Şabanova Aysel**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Əhmədova Solmaz**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdullayev Afgan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Abdiyeva Adila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Mammad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Huseynzadeh Gulnar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gasimov Rashad

(Azerbaijan Police Academy Phd. assos.professor)

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Luidmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Ziglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University of
Languaged, D.Sc., professor)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, D.Sc., professor)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Shabanova Aysel**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Ahmadova Solmaz**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтен *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Абдуллаев Афган *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Абдиева Адила *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Алиев Азим *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Алиев Мамед *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Баширов Видади *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Вейселли Фахраддин *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Гасымов Рашад – *д.и.н.,*

Полицейская Академия, Азербайджан

Газиева Месмеханым *д.ф.н., проф.,*

Азербайджанский Университет Языков

Гусейнзаде Гюльнар *д.п.н., проф.,*

Азербайджанский Университет Языков

Джафаров Амиль *к.ф.н., доц.,*

Азербайджанский Университет Языков

Зейналов Аскер *д.ф.н., проф.,*

Азербайджанский Университет Языков

Иманов Мухтар *д.ф.н., акад.,*

действительный член НАНА,

Азербайджанский Университет Языков

Исмаилов Биалал *д.ф.н., проф.,*

Азербайджанский Университет Языков

Куннина Ирина *к.с.н., доц.,*

Азербайджанский Университет Языков

Сабитова Айнура *д.ф.н., проф.,*

Азербайджанский Университет Языков

Шахмурадов Агиль *к.и.н., доц.,*

Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Беженару Людмила *проф. Ясски университет,
Румыния*

Хартменн Зигленде *проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков*

Гоциридзе Давид, *проф. Тбилисского
государственного Университета, Грузия*

Нестеров Александр *проф.,
Уральский Федеральный Лингвистический
Университет, Россия*

Серткая Осман *проф, доктор наук,
Стамбульский университет, Турция*

Бондарев Александр *проф.,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия*

Ковашеч Золтан *проф., Будапештский
университет, Венгрия*

Тарасевич Лариса *проф.,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия*

Ответственный секретарь

Шабанова Айсель

Корректор

Ахмедова Солмаз

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Aydan Məlikzadə (ADU) REFERENSİAL AMBİQİTİVLİYİN YARANMASINDA ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU.....	11
Günəl Bayramova (ADU) İTALYAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB İSİMLƏRİN DAXİLİ KOMPONENTLƏRİNİN TƏHLİL.....	16
Heydər Quliyev (ADU) MÜASİR KOQNİTİVİSTİKADA “KONSEPT” ANLAYIŞI.....	22
Rəfanə İsayeva (ADU) ƏLAVƏ KONSTRUKSİYALARLA CÜMLƏNİN ƏSAS TƏRKİBİ ARASINDA LEKSİK-SEMANTİK ƏLAQƏ VASİTƏLƏRİ.....	27
Ülkər Abdullayeva (BDU) AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “VƏTƏN” KONSEPTİNİN SİYASİ VƏ DİPLOMATİK DİSKURSLARDA REALLAŞDIRILMASI.....	33

ƏDƏBİYYAT

Aynur Səfərli (BDU) TÜRKMƏN DASTANLARINDA TƏSNİFAT, TİP VƏ MOTİV PROBLEMİ.....	41
Ətrabə Gül (BMU) XIV-XV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ŞEİRİ İNTERTEKSTUALLIQ KONTEKSTİNDƏ (İMADƏDDİN NƏSİMİ ŞEİRLƏRİ ƏSASINDA).....	47
Səbinə Zeynalova (ADU) EMİLİ DİKİNSON, İNSAN VƏ TƏBİƏT VƏHDƏTİ.....	54
Xumar Abdullayeva (Təfəkkür Universiteti) İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA ELMİ FANTASTİKA JANRI.....	60
Əliş Ağamirzəyev (BDU) BİRİNCİ DALĞA RUS MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ PARLAQ SİMASI – İVAN BUNİN.....	66

METODİKA

Gülнар Abdullayeva (ADU) İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TAPŞIRIQYÖNÜMLÜ TƏLİMİN ƏHƏMİYYƏTİ.....	75
---	----

PSIXOLOGİYA

Harun Öztaş (OYU) KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİN SAHƏSİNDƏ PSIXOLOJİ XİDMƏTİN MÜASİR İNKİŞAF VƏZİYYƏTİ.....	82
---	----

İCTİMAİ ELMLƏR

Məryəm Seyidbəyli (AMEA Elm Tarix İnstitutu)

SURİYADA İNSAN HÜQUQLARININ POZULMASI HALLARI.....87

PERSONALİLƏR

İSMAYIL ŞIXLI – 100.....95
ZƏRİFƏ BUDAQOVA – 90.....97
XRONİKA.....99

CONTENTS

LINGUISTICS

Aydan Malikzadeh (AUL) THE ROLE OF PRONOUNS IN THE REFERENTIAL AMBIGUITY.....	11
Gunel Bayramova (AUL) ANALYSIS OF INTERNAL COMPONENTS OF COMPOUND NOUNS IN ITALIAN.....	16
Haydar Guliyev (AUL) THE NOTION OF “CONCEPT” IN MODERN RUSSIAN COGNITIVISM.....	22
Rafana Isayeva (AUL) LEXICAL SEMANTIC RELATION BETWEEN PARENTHETICAL CONSTRUCTION AND THE MAIN CLAUSE OF A SENTENCE.....	27
Ulkar Abdullayeva (BSU) THE IMPLEMENTATION OF “MOTHERLAND” CONCEPT IN POLITICAL AND DIPLOMATIC DISCOURSES IN AZERBAIJANI	33

LITERATURE

Aynur Safarli (BSU) PROBLEMS OF CLASSIFICATION, TYPE AND MOTIVE IN THE TURKMEN EPOS.....	41
Etrabe Gul (BEU) THE INTERTEXTUALITY OF THE XIV-XV CENTURY AZERBAIJANI POETRY (BASED ON I.NASIMI’ S CREATIVITY).....	47
Sabina Zeynalova (AUL) EMILY DICKINSON: THE UNITY OF MAN AND NATURE.....	54
Khumar Abdullayeva (University of Tafakkur) THE SCIENCE FICTION GENRE IN ENGLISH LITERATURE.....	60
Alish Aghamirzayev (BSU) A BRILLIANT FIGURE OF THE FIRST WAVE OF RUSSIAN EMIGRANT LITERATURE - IVAN BUNIN.....	66

METHODICS

Gulnar Abdullayeva (AUL) THE IMPORTANCE OF TASK-BASED LEARNING IN THE TEACHING OF ENGLISH IN PRIMARY SCHOOL.....	75
---	----

PSYCHOLOGY

Harun Oztash (OYU) THE CURRENT STATE OF DEVELOPMENTAL PROCESS OF PSYCHOLOGICAL SERVICE IN THE INFANT SCHOOL EDUCATION FIELD.....	82
---	----

SOCIAL SCIENCES

Maryam Seyidbeyli (ANAS Institute of History of Science)

THE VIOLATIONS OF HUMAN RIGHTS IN SYRIA.....87

BIG NAMES

ISMAYIL SHIKHLY – 100.....95

ZARIFA BUDAGOVA – 90.....97

UNIVERSITY LIFE.....99

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Айдан Меликзаде (АУЯ) РОЛЬ МЕСТОИМЕНЕЙ В РЕФЕРЕНЦИАЛЬНОЙ НЕОДНОЗНАЧНОСТИ.....	11
Гюнель Байрамова (АУЯ) АНАЛИЗ ВНУТРЕННИХ КОМПОНЕНТОВ СЛОЖНЫХ ИМЕН ИТАЛЬЯНСКОГО ЯЗЫКА.....	16
Гейдар Кулиев (АУЯ) ПОНЯТИЕ «КОНЦЕПТ» В СОВРЕМЕННОЙ КОГНИТИВИСТИКЕ.....	22
Рафана Исаева (АУЯ) ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ ВСТАВНЫХ КОНСТРУКЦИЙ С ГЛАВНЫМ ПРЕДЛОЖЕНИЕМ.....	27
Улкер Абдуллаева (БГУ) РЕАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «РОДИНА» В ПОЛИТИЧЕСКОМ И ДИПЛОМАТИЧЕСКОМ ДИСКУРСАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА.....	33

ЛИТЕРАТУРА

Айнур Сафарли (БГУ) ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ, ТИПА И МОТИВАЦИИ В ТУРКМЕНСКОМ ЭПОСЕ.....	41
Этрабе Гуль (БИУ) ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ XIV-XV ВЕКА (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА И. НАСИМИ).....	47
Сабина Зейналова (АУЯ) ЭМИЛИ ДИКИНСОН: ЕДИНСТВО ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ.....	54
Хумар Абдуллаева (Университет Тафаккур) ЖАНР НАУЧНОЙ ФАНТАСТИКИ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	60
Алиш Агамирзов (БГУ) ИВАН БУНИН – БЛЕСТЯЩАЯ ЛИЧНОСТЬ ПЕРВОЙ ВОЛНЫ РУССКОЙ ЭМИГРАНТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....	66

МЕТОДИКА

Гюльнар Абдуллаева (АУЯ) ВАЖНОСТЬ ЗАДАННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ.....	75
---	----

ПСИХОЛОГИЯ

Харун Озташ (УОЙ) СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СЛУЖБ В СФЕРЕ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.....	82
--	----

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Марьям Сеидбейли (НАНА Институт истории науки)

НАРУШЕНИЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В СИРИИ.....87

ПЕРСОНАЛИИ

ИСМАИЛ ШИХЛЫ – 100.....95

ЗАРИФА БУДАГОВА – 90.....97

ХРОНИКА.....99

DİLÇİLİK

Aydan Məlikzadə
Azərbaycan Dillər Universiteti

REFERENSİAL AMBİQİTİVLİYİN YARANMASINDA ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU

Açar sözlər: referensial ambiqitivlik, fiziki referent, referensiya, əvəzliliklər

Keywords: referential ambiguity, physical referent, reference, pronouns

Ключевые слова: референциальная неопределенность, физический референт, референция, местоимения

Dil vahidlərinin iki və daha çox mənaya sahib olması prosesi– ambiqitivlik adətən kontekst vasitəsilə xüsusi nəzərə çarpmadan səriştəli dil istifadəçiləri tərəfindən çözülmür. Linqvistik və fiziki kontekst normalda söyləmin ambiqitivliyini ya sıfıra bərabər edir ya da ünsiyyətin effektivliyi üçün onu praqmatik baxımdan məqbul səviyyəyə endirir [1, s.94], lakin bəzi hallarda ambiqitivliyi yaradan məhz praqmatik faktorlar olur. Məlumdur ki, praqmatika dil işarələri ilə onlardan ünsiyyət məqsədilə istifadə edilən (danışanlar və dinləyənlər) arasındakı münasibətləri öyrənən aspektidir [8, s.191]. Ambiqitivliyin növlərindən bəhs edərəkən praqmatik ambiqitivlik də ayrd edilir və o da öz növbəsində nitq aktı, presuppozisiya və referensial olmaqla üç növə bölünür [2, s.203]. Məqalənin əsas mövzusu referensial ambiqitivlik olduğundan birbaşa bu növə keçid almaq istərdik. Bildiyimiz kimi, referensiya sözlərin əşya və insanlara işarə etmə məsələsidir. Dildə referensiyanın ifadəsi üçün ən çox istifadə olunan nitq hissələrindən biri əvəzliliklərdir və əvəzliliklər vasitəsilə referensiyanın linqvistik ifadəsi bəzi hallarda fiziki referentin (yəni işarə olunan) özü ilə üst-üstə düşür. Başqa sözlə desək, danışan / yazan üçün fiziki referent məlum olsa da, dinləyən / oxuyan üçün referensiyanın ifadəsinin qeyri-müəyyənliyi referensial ambiqitivlik yaradır.

Referensial ambiqitivlik yaratmaqda əvəzolunmaz rolu olan əvəzliliklərin demək olar ki, bütün növləri bu prosesdə iştirak edə bilər. Bunun əsas səbəbi ünsiyyət zamanı əvəzliliklərin referentinin düzgün müəyyənləşdirilməməsidir. Məsələn, aşağıdakı misala diqqət yetirək:

“Eight new choir robes are currently needed, due to the addition of new members and to the deterioration of some older ones” [6, s.52].

Bir kilsədə elan olaraq yerləşdirilən bu nitq parçasında “some older ones” ifadəsi ambiqitivlik yaradan məqamdır. Belə ki, məntiqə əsasən, “some older

ones” ifadəsində “ones” qeyri-müəyyən əvəzliyi “choir robes” ismi birləşməsini əvəz etsə də, cümlənin quruluşu “ones” əvəzliyini “members” sözünün əvəzinə istifadə olunmasını düşünməyimizə səbəb olur. Başqa misallara da nəzər salaq:

1) *“Picasso’s famous painting “Guernica” is one of the most powerful expressions of destruction and man’s inhumanity to man ever committed to canvas. Once, while Picasso was living in Paris during World War II, a Nazi officer visited his apartment and came across a photograph of the painting. “Did you do that?” he inquired.*

“No,” retorted the artist. “You did” [3, s.269].

Zabitin “did you do that” sualındakı “that” əvəzliyi şəklə işarə etsə də, Pikassonun verdiyi cavabdan “that” əvəzliyinin şəklə yox, şəkildə təsvir olunmuş müharibənin dəhşətlərinə işarə etdiyi anlaşılır.

2) *Writer: What do you think of my joke book? Give me your honest opinion.*

Editor: It isn’t worth anything.

Writer: I know, but give it to me anyway [9].

Danışan “it” əvəzliyini “joke book”a işarə etmək üçün işlətsə də, dinləyən bunu “opinion”a aid edir.

3) *“In answer to your question”, the new South American president told the reporter during his first U.S. visit”, our most popular sport is bullfighting.*

Shaking his head, the sportswriter muttered, “I always thought that was revolting”.

Without missing a beat, the president replied, “No, that is our second most popular pastime” [10].

Təqdim olunmuş nümunədə ambiqitivlik ikitərəflidir. Belə ki, “that” əvəzliyinin referentinin danışan və dinləyən üçün fərqli olması referensial ambiqitivliyə səbəb olmaqla yanaşı, “revolting” sözünün “üsyən etmək” mənasında cerund, yoxsa “iyrənc” mənasında feili sifətmi olması sintaktik ambiqitivliyə səbəb olur.

Ambiqitivliyin mərkəzi olan “that was revolting” hissəsində “that” jurnalist üçün “bullfighting” sözünü əvəz etsə də, prezident bunu, yəqin ki, qəsdən “our most popular sport” ifadəsi ilə bağlı istifadə edib.

4) *Husband: Where is yesterday’s newspaper?*

Wife: I wrapped the garbage in it.

Husband: Oh, I wanted to see it.

Wife: There wasn’t much to see .. just some orange peels and coffee grounds [3, s.270].

Bu nümunədə “it” əvəzliyi danışan üçün “newspaper” sözünə, dinləyən üçün isə “garbage” sözünə aiddir.

5) *When they brought their first baby home from the hospital, the wife suggested to her husband that he should have a go at changing the baby’s nappy. “I’m busy”, he said. “I’ll change the next one”.*

So three hours later, she tried again: “Darling, will you change baby’s nappy?”

“No,” he said. “I meant the next baby” [7, s.43].

Bu nümunədə isə ər *"I'll change the next one"* deyərkən növbəti uşağı nəzərdə tutduğunu bildirsə də, arvadı bunu növbəti bezə aid olduğunu düşünüb.

Əvəzliliklərin deiktik baxımdan digər bir problemlə cəhəti "we, us, our, you" kimi əvəzliliklərin ünsiyyət zamanı kimə aid edilərək istifadə edildiyini düzgün anlamaqdır. Yəni, məsələn, "we" deyərkən danışan və dinləyən nəzərdə tutulur yoxsa danışan və başqa bir insandan / insanlardan söhbət gedir? Bu problematikanın bariz nümunəsi aşağıdakı real hadisədir:

Our first day at a resort, my wife and I decided to hit the beach. When I went back to our room to get something to drink, one of the hotel maids was making our bed. I grabbed my cooler and was on my way back out when I stopped at the door and asked, "Can we drink beer on the beach?" "Sure," she said, "but I have to finish the rest of the rooms first" [11].

Göründüyü kimi, danışan "we" əvəzliyini özünə və həyat yoldaşına aid edərək istifadə etmiş, xidmətçi isə kişinin həyat yoldaşı ilə gəldiyini bilmədiyindən həmin situasiyada özünü də "we" qrupuna aid etmişdir, lakin biz bu ambiqitiv situasiyanın da ikitərəfli olduğu qənaətinə deyik. Belə ki, "we" əvəzliyinin referentinin səhv anlaşılmasından əlavə, nitq aktı da düzgün şərh olunmamışdır. İcazə mənasında verilən sualın təklif kimi anlaşılmasına səbəb təkcə "we" əvəzliyi deyil; bu yanlış anlaşmaya təsir edən digər bir faktor "can" modal feilinin təklif və icazə mənalarının qarışıq salınmasıdır. Analoji bir nümunəyə Amerikanın ən çox səsküy salmış və uzun illər izlənen sitkomlarından olan "Friends" serialının baş rollarından olan Ros və Reyçəl arasında baş tutan dialoqda da rast gəlmək olar:

Rachel: Can you believe that they are actually getting married?

Ross: Yeah, but I can marry all the time.

Rachel: Hmmm...

Ross: Are you OK?

Rachel: Yeah, I just... Do you think we are ever gonna have that?

Ross: We? You mean we together?

Rachel: Nooo, no, no. You with someone else and I with someone else... [12].

Başqa bir referensial ambiqitivlik nümunəsi "let's" ilə başlayan cümlələrə aiddir. Məsələn:

Husband: Let's go out and have some fun this evening.

Wife: Okay, and please leave the light on in the hallway if you get home before I do [4, s.173].

Göründüyü kimi bəzi hallarda nəyisə təklif etmək üçün istifadə edilən bu konstruksiyada iştirakçıların təklif olunanı birlikdə ya ayrılıqda etmələri ilə bağlı ambiqitivlik yaranır.

Şəxs əvəzliliklərindən danışarkən "we" əvəzliyinin işlənməsilə bağlı çox maraqlı bir məqamdan yan keçmək olmaz. "We" əvəzliyi bəzən təlimatlar verərkən, nəyisə izah edərkən istifadə edilir və bu zaman onun referenti ümumi şəxsə aid olur. Bəzən isə "we" dostcasına münasibətlərin qurulması üçün işlədilir. "We" əvəzliyinin "medical / institutional we" adlanan növü də bu baxımdan maraqlı doğurur; həkimin və ya tibb bacısının xəstəyə "How are we today?" sualını verməsi-

ni buna misal göstərmək olar, lakin məsələ burasındadır ki, hər iki halda əvəzliyin referenti yanlış anlaşıla bilər. Məsələn, aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

The nurse smiled and asked me, "How do we feel today?"

I took a cue from her and touched our knee. So she slapped our face! [3, s.273].

Bu deyilənləri "you" əvəzliyində də aid etmək olar. Məsələn: *I went to the store to buy some furniture. The salesman said, "You make one payment, and you don't pay no more for six months." I said, "Now wait a minute, who has been talking about me? There are some loose mouths around here!"* [3, s.273-274]. Göründüyü kimi, danışan "you" əvəzliyini qeyri-müəyyən mənada istifadə etsə də, dinləyən cümləni özünə (yəni II şəxsə) ünvanlanmış formada başa düşür.

Referensial ambiqitivliyin rast gəldiyi ən yaygın hallardan biri əvəzliyi danışmaq zamanı ifadə olunmamış, sadəcə olaraq kontekstdən çıxarılmış referentə uyğunlaşdırarkən müşahidə olunur. Məsələn:

1) *My wife was going to have her face lifted, but she found out the cost and let it drop!* [3, s.275]. Cümləni oxuyarkən ilk təəssürat o, ola bilər ki, "it" əvəzliyi qrammatik baxımdan ancaq "face" sözünə uyğun gəldiyindən onun referenti məhz "face" sözüdür, lakin qeyd etdiyimiz kimi bəzən əvəzliliklərin referenti cümlədə üstüörtülü (implicit) formada ifadə edilmiş hər hansı bir başqa söz də ola bilər. Təqdim olunan nümunədə də "let it drop" deyərək "it" "face" sözünü deyil, kontekstdə açıq-aydın ifadə olunmamış "üz gərmə (lifting) prosesini" əvəz edir.

2) *A man calls the hospital and says, "You gotta help! My wife's going into labor."*

The nurse says, "Is this her first child?"

"No," he says. "This is her husband." [13].

Səhv anlaşılan və bir o qədər də güləli olan bu nümunədə isə "this" əvəzliyinin referenti ilə bağlı düzgün qərar verilməmişdir.

Əvəzliliklərin ambiqitivliyə səbəb olduğu situasiyalardan biri onların idiomlar daxilində istifadə olunmasıdır. Məsələn, aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Chemistry Professor: "Jones, what does HNO₃ signify?"

Student: "Well, ah, er'r—I've got it right on the tip of my tongue, sir."

Chemistry Professor: "Well, you'd better spit it out. It's nitric acid" [5, s.79].

"I've got it right on the tip of my tongue" idiomatik ifadə olaraq "verilən sualın cavabı dilimin ucundadır" mənasında istifadə edilir, lakin göründüyü kimi, "it" əvəzliyinin referenti aydın ifadə olunmadığından, yaxud da kimya müəllimi qəsdən yumoristik effekt daşıyan ambiqitivlik yaratmaq üçün məna ilə manipulyasiya edib.

Nəticədə qeyd edək ki, əvəzliliklərin referensial ambiqitivlik yaratmaq potensialı zəngin və çoxşaxəli olub müxtəlif situasiyalarda özünü göstərir. Referensial funksiyası olan əvəzliliklərin real fiziki referentinin qeyri-müəyyən olması referensial ambiqitivlik yaradır və bu, anlama probleminə səbəb olmaqla yanaşı, gülüşə də səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Attardo S., Linguistic theories of humour. Mouton de Gruyter, Berlin, 1994
2. Awwad M, The ambiguous nature of language // International J. Soc. Sci. & Education, 2017, Vol.7, Issue 4, pp 195-207
3. Dalling D.Oaks, Structural Ambiguity in English. Volume 2, Continuum , New York, 2010
4. Goyal G.C., Crispy jokes. Diamond Pocket Books, New Delhi, 2003
5. Herbert V. P., The Public Speaker's Treasure Chest. Harper & Brothers Publishers, New York and London, 1942
6. Lederer R, The bride of anguished English. New York, St.Martin's Press, 2000
7. Tibballs G., ed. The Mammoth Book of Humor. New York: Carroll and Graf Publishers, 2000
8. Veysəlli F.V., Struktur dilçiliyin əsasları III. Bakı, Mütərcim, 2009
9. <https://issuu.com/nexusmag/docs/issue-25>
10. <https://downhummingbirdlane.blogspot.com/2010/01/>
11. <https://www.englishexercises.org/makeagame/viewgame.asp?id=10123>
12. https://www.youtube.com/watch?v=IWqUX_aCKBE
13. <http://www.jewishmag.com/156mag/humor/humor.htm>

Summary

The Role of Pronouns in Referential Ambiguity

Contrary to what has often been assumed, context sometimes cannot resolve ambiguity still keeping multiple meanings pragmatically acceptable. Referential ambiguity is an example of this situation when even in the context it is not clear what has been referred to.

The article explores referential ambiguity which occurs when a word or a phrase seems to have more than one referent. It particularly focuses on the pronouns' contribution to this process as they very often can refer to people, things, properties, etc. ambiguously. The article also states that referential ambiguity is an area where meaning manipulation for laughter is possible. Thus, to resolve this ambiguity extra-linguistic factors should be paid attention to.

Резюме

Роль местоимений в референциальной неоднозначности

Вопреки общепринятому мнению, контекст иногда не может разрешить двусмысленность, все еще сохраняя прагматически приемлемое множественное значение. Референциальная неоднозначность является примером такой ситуации, когда даже в контексте не ясно, о чем идет речь. Статья исследует референциальную неоднозначность, которая возникает, когда слово или фраза, кажется, имеют больше одного референта. Особое внимание уделяется вкладу местоимений в этот процесс, поскольку они очень часто могут неоднозначно ссылаться к людям, вещам, и т. д. В статье также говорится, что референциальная неоднозначность является областью, где возможно манипуляция значения ради смеха. Поэтому, для устранения этой неоднозначности следует обратить внимание на вневелингвистические факторы.

Rəyçi: fil.e.d, prof.L.Cafərova

Günəl Bayramova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İTALYAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB İSİMLƏRİN DAXİLİ KOMPONENTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *mürəkkəb söz, komponent, derivasiya, konqlomerat, funksiya*

Keywords: *compound, component, derivation, conglomerate, function*

Ключевые слова: *сложное слово, компонент, деривация, конгломерат, функция*

Hər hansı bir dilin inkişafı, onun lüğət fondunun zənginləşməsi söz yaradıcılığı prosesinin nəticəsidir. Dilin lüğət fondunun zənginləşməsi, dəyişməsi, dildə yeni sözlərin əmələ gəlməsi, köhnə sözlərin istifadədən düşməsi və s. bir dilin canlılıq səviyyəsinin göstəricisidir. Bu isə mürəkkəb bir proses olub daim araşdırma və tədqiqat yolu ilə müəyyənləşdirilə bilər.

Hər bir xalqın dili bu dildə danışan xalqın tarixi, inkişafı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu baxımdan dillərin leksikası, ayrı-ayrılıqda hər bir dilin tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir. İtalyan dilində mürəkkəb sözlər problemi P.Akille, M.Sensini, C.Adamo, V.Valle kimi bir çox dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır. Bu dilçilər mürəkkəb sözləri “formazione di parole” (sözlərin formalaşması), “morfologia lessicale” (leksik morfologiya), “il nome: l’aspetto formale” (ad: formal xüsusiyyətləri – yenə də morfologiya daxilində), “morfologia: la struttura delle parole” (morfologiya: sözlərin strukturu) kimi bölmələr daxilində təhlilə cəlb edirlər [1; 2; 3; 4]. Bununla belə mürəkkəb sözlər, xüsusilə də mürəkkəb isimlər, istər ümumi dilçilik, istər leksikologiya, istərsə də morfologiyaya aid dərslik və monoqrafiyalarda daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Ümumiyyətlə italyan dilində sözlərin formal strukturunu 4 bölgədə müşahidə etmək mümkündür: 1) I nomi primitivi (sadə sözlər), 2) I nomi derivati (derivativ sözlər), 3) I nomi alterati (“alterasiya olunan” sözlər – yəni böyütmə/kiçiltmə/əzizləmə bildirən sözlər – *G.B.*), 4) I nomi composti – mürəkkəb sözlər [4, s.124]. Bunlardan mürəkkəb sözlər, xüsusilə də mürəkkəb isimlər, iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Bu zaman birləşən sözlərin mənaları yeni bir mənə ifadə edir.

Corcio Qraffi qeyd edir ki, italyan dilinin sadə leksik vahidləri bir neçə növ modifikasiyalara məruz qala bilər. Sadə sözlərin məruz qaldığı morfoloji dəyişiklikləri o, üç əsas növdə fərqləndirir:

1. Derivazione – derivasiya
2. Composizione – mürəkkəbləşmə
3. Flessione – fleksiya [5, s.124].

Mürəkkəb sözlər öz müxtəlifliyi baxımından çox qarışıq bir məsələdir. Çünki mürəkkəb sözlərin yaranma forması, onların tərkib hissələri müxtəlif olduğundan onları bir çərçivədə tədqiq etmək çətin olur. Bir qrup dilçilər mürəkkəb sözləri yalnız məna baxımından təhlil etdiyi halda [6; 7], digərləri yalnız forma baxımından təhlil etməyə çalışmışdır. Lakin ümumilikdə italyan dilçiliyində mürəkkəb isim və ya mürəkkəb söz problemi komponentlərin funksiyası, tipləri, əmələgəlmə forması, morfoloji xüsusiyyətlərinə görə təhlil edilmişdir.

Paolo D'Akillenin fikrinə görə, söz yaradıcılığı təkcə dilin leksik tərkibini zənginləşdirmək baxımından deyil, həm də dil sisteminin qənaət prinsipinə uyğun fəaliyyəti baxımından əhəmiyyətlidir. Derivativ və ya mürəkkəb sözlərin qavranılması dil daşıyıcıları üçün "daha asan və təbii prosesdir, çünki formal baxımdan derivativ və mürəkkəb sözlər daha şəffafdır" [2, s.136]. C.Adamo və V.Valle isə *Le parole del lessico italiano* (İtalyan dilinin sözləri) adlı əsərində ümumiyyətlə mürəkkəb sözlər adı altında bir sıra məsələlərə toxunurlar. Belə ki, italyan dilinin leksik tərkibini sadə və mürəkkəb olaraq iki yerə bölən dilçilər "mürəkkəb" adı altında derivasiya, alterasiya, abbreviasiya, akronim, polirematik vahidlər (unità polirematiche) kimi "mürəkkəb konstruksiyaları" təhlilə cəlb edirlər. Belə ki, dilçilər sadə sözdən "yuxarı səviyyəyə aid" bütün leksik vahidləri mürəkkəblik işarəsi hesab edirlər [1, s.41].

İtalyan dilində mürəkkəb sözlərdən danışarkən bu kateqoriyaya dilçilərin yanaşma fərqlərinin olduğunu demək lazımdır. Bu barədə Nikola Qrandi özünün "*Considerazioni sulla definizione e la classificazione dei composti*" məqaləsində yazır ki, elmi ədəbiyyatda "mürəkkəb söz" kimi adlandırılan və iki sözün birləşməsindən düzələn söz kateqoriyası əslində çox geniş bir məfhum olub özündə daha sıx dildaxili elementləri birləşdirən kateqoriyaya yol açar. O, tək morfemli sözdən başlayaraq cümləyə qədər olan mərhələdə komponentlərinin dəyişməsinə əsaslanan ardıcılığı aşağıdakı kimi verir: "söz>affikslemlə söz>inkorporant söz> mürəkkəb söz>polirematik söz>sintaqm> cümlə". Göründüyü kimi mürəkkəb söz bu bölgədə orta mövqedə dayanmışdır və bu baxımdan da morfolojiya və sintaksisin arasında olan bir proses kimi qiymətləndirilmişdir [8].

İtalyan dilində mürəkkəb söz anlayışı yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi çox vaxt komponentlərin növü, tipləri, funksiyasına görə fərqləndirilir. Müxtəlif dilçilər mürəkkəb söz probleminə ilk olaraq komponentlərin nitq hissəsinə görə bölgüsü baxımından yanaşıblar. Bu baxımdan mürəkkəb isimlərin yaranması da komponentlərdən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, P.D'Akille qeyd edir ki, italyan dilində zərf və feilin birləşməsindən mürəkkəb feil (mal+menare=malmenare 'əzab vermək'), sifət və sifətin birləşməsindən və ya zərf və sifətin birləşməsindən mürəkkəb sifət yaranır, qalan nitq hissələrinin birləşməsi isə həmişə mürəkkəb isim yadır [2, s.145]. Lakin maraqlıdır ki, sifət və sifətin birləşməsi kimi dilçinin gətirdiyi nümunələr (chiaroscuro, pianoforte) italyan dilinin izahlı və tərcümə lüğətlərində isim kimi xarakterizə olunur. Qeyd edək ki, *chiaro* 'aydın' + *scuro* 'qaranlıq' kimi sadə sifətlərin birləşməsindən yaranan *chiaroscuro* 'çalar', 'rəsmdə işıq və kölgə' formasında mürəkkəb isim kimi xarakterizə olunur [9, s.449]. Və yaxud

piano ‘sakit’+ *forte* ‘güclü’ kimi sadə sifətlərin birləşməsindən yaranan *pianoforte* ‘fortepiano’ sözü də italyan dilinin izahlı lüğətlərində mürəkkəb isim kimi xarakterizə olunur [9, s.1850]. Bu isə, dilçinin yanaşmasındakı qüsurları ortaya çıxarır. Bundan başqa, italyan dilində iki sadə sifətin birləşməsindən yaranan “*altopiano*”, “*bassopiano*” və s. kimi sözlər də mürəkkəb isimlərdir. Bu isə onu göstərir ki, iki sifətin birləşməsindən yaranan mürəkkəb söz heç də həmişə sifət funksiyasında ortaya çıxmır. Lakin P.D’Akkille bu fikirlərində tək deyil. C.Qraffi də mürəkkəb isimlərlə bağlı oxşar fikri səsləndirmişdir. O qeyd edir ki, italyan dilində mürəkkəbləşmə əksərən mürəkkəb isim formalaşdırır. Burada iki hal istisnadır, iki sifətin birləşməsi və rəng bildirən sifətlə ismin birlikdə işlənməsi [5, s.137]. Digər tərəfdən *giallo* ‘sarı’+*rosa* ‘çəhrayı’= *giallorosa*; *giallo* ‘sarı’+*rosso* ‘qırmızı’= *giallorosso*; *agro* ‘turş+ *dolce* ‘şirin’= *agrodolce* ‘turşşirin’; *sacro* ‘müqəddəs’ + *santo* ‘pək’= *sacrosanto* ‘müqəddəs’ kimi birləşmələrdən mürəkkəb sifətlərin yarandığı da qeyd etmək lazımdır.

Mürəkkəb isimlərin yaranmasında daha çox işlənən nitq hissələrinin kombinasiyasını C.Qraffidə müşahidə etmək mümkündür:

Birləşən sözlər kateqoriyası mürəkkəb söz kateqoriyası

<i>N+N (isim+isim)</i>	<i>N (isim)</i>
<i>V+V(feil+feil)</i>	<i>N (isim)</i>
<i>V+N(feil+isim)</i>	<i>N (isim)</i>
<i>V+Avv(feil+zərf)</i>	<i>N (isim)</i>
<i>N+A(isim+sifət)</i>	<i>N (isim)</i>
<i>A+N (sifət+isim)</i>	<i>N/A (isim /sifət)</i>
<i>P+N (söz önü+isim)</i>	<i>N (isim) [5, s.136].</i>

Göründüyü kimi italyan dilində isim, sifət, feil, zərf və s. kimi sadə nitq hissələrinin birləşməsindən çox vaxt mürəkkəb isimlər yaranır.

İki və daha artıq ismin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb isimlərə misal olaraq: *cartamoneta* - *carta* + *moneta*; *capostazione* – *capo* + *stazione*, *melograno* – “*melo*” + “*grano*”; İki feilin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb isimlərə: “*andirivieni*”- “*andri*”+ “*vieni*”, “*giravoltra*” – “*gira*” + “*volta*” və s; Feil və ismin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb isimlər: “*lavastoviglie*”- “*lava*” + “*sctoviglie*”, “*apriscatole*” - “*apri*” + “*scatole*”, “*lanciafiamme*”- “*lancia*” + “*fiamme*” və s; Feil və zərfin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb isimlər: “*buttafuori*” – “*butta*” + “*fuori*”, “*posapiano*” – *posa*+ *piano*, “*tiratardi*” – *tira*+ *tardi* və s; İsim və sifət bildirən sadə sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb isimlər: “*pellerossa*”, “*scaccomatto*”, “*cassaforte*”, “*camposanto*” və s.; Sifət və ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər: “*biancospine*”, “*gentiluomo*”, “*bianconeve*” “*bassorilievo*”, “*cortocircuito*” və s. göstərmək olar. İtalyan dilində mürəkkəb sözlərin yaranmasında söz önləri də böyük rol oynayır. Belə ki, söz önləri nitq hissələri ilə birləşərək yeni mənalı sözlərin yaranmasında iştirak edirlər. Buna misal olaraq söz önünün isimlə birləşərək mürəkkəb isim yaratdığı halları göstərmək olar: “*soprannome*”, “*dopoguerra*”, “*oltretomba*” və s.

Məlumdur ki, tarixi inkişaf prosesində roman dilləri öz vahid kökü olan latın dilindən xeyli uzaqlaşmışdır. Latın dili, sözlərin mürəkkəbləşməsi prosesində elə də aktiv iştirak etməmiş və burada mürəkkəb sözlərin əsas elementi ingilis və alman dillərində olduğu kimi ilkin mövqedə dayanırdı. Lakin roman dillərində mürəkkəb isimlərin əsas elementi ikinci mövqedə dayanması ilə seçilir. C.Adamo mürəkkəb sözlərin komponentlərinin sintaktik funksiyasına görə beş əsas modelin olduğunu qeyd edir [1, s.41-42]. Bu modellərin hər birində mürəkkəb sözün komponentlərinin hansı rolda – yəni, “təyin edən” (determinante) və “təyin olunan” (determinato) rolunda çıxış etdiyi müəyyənləşdirilir. Məsələn: *terraferma* ‘quru (ərazi)’ (hərfi tərcümədə “torpaq sabit”) kimi mürəkkəb ismin birinci tərəfi (terra) təyin olunan rolunda çıxış etdiyi halda, ikinci tərəf (ferma) təyin edən rolunda çıxış edir; və yaxud *nordafrikan* (şimali afrikalı) sözündəki “nord” (şimali) sözü təyin edən, “afrikan” (afrikalı) isə təyin olunan funksiyasında çıxış edir.

İki ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlərdə də təyin edən və təyin olunan rolunda çıxış etmə baxımından isimlərdən biri, daha çox ikincisi sifət funksiyası qazanır. Məsələn: *capofamiglia* ‘ailə başçısı’ (hərfi tərcümədə *capo+famiglia* ‘baş+ailə’) sözündə “capo” təyin olunan, “famiglia” təyin edən rolunda çıxış edir. Qeyd edək ki, bu mürəkkəb isim “capo di famiglia” ‘ailənin başçısı’ şəklində dilimizdə ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi çıxış edir və italyan dilində “di” söz önünün ixtisar olunması ilə yaranmışdır.

Mürəkkəb isimlərin komponentlərini təhlil edərkən xüsusi qrup altında “neo-klassik formantlar”ı qeyd etmək lazımdır. Həşiyəyə çıxaraq qeyd etmək istərdik ki, “formant” (formante-ital.) sözü “sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfemlərin ümumi adı” olaraq məlum olsa da burada o ayrılıqda sərbəst leksik məna kəsb edən morfemləri nəzərdə tutur. Belə ki, “neo-klassik formant” dedikdə (italyan dilində buna həmçinin “confissione” də deyilir), latın və ya yunan dilindən olan sözlərin istifadə olunması ilə yaranan mürəkkəbləşmə nəzərdə tutulur. Məsələn: “*agri+coltura*” = *agricoltura*; “*agri+turismo*” = *agriturismo*; *pseudo+scienza* = *pseudoscienza* və s. Bu kimi mürəkkəb isimlər təkcə latın və ya yunan dilindən alınmalar hesabına deyil, həmçinin italyan dilinin öz sözlərinin hesabına da formalaşsalar bilər. Məsələn: “*socio+biologia* = *sociobiologia*”; “*socio+gruppo* = *sociogruppo*” [1; 2; 10].

İtalyan dilində mürəkkəb isimlərdən bəhs edərkən bir çox dilçilər onların morfoloji xüsusiyyətlərinə diqqət yetirirlər. Belə ki, mürəkkəb ismin qadın və ya kişi cinsinə mənsubluğu, mürəkkəb ismin komponentlərinin tək və cəm şəklində dəyişməsi və s. kimi məsələlər təhlil olunur. Məsələn, M.Sensini qeyd edir ki, isimlə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər son morfemin cəmlənməsi ilə seçilir: *il pescecane* – *i pescicani*, isim və sifətin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlərdə isə hər iki komponentin son morfeminin cəmlənməsi müşahidə olunur: *la cassaforte* – *le casseforti*. Bundan başqa M.Sensini italyan dilində *capo* ‘baş’ sözü ilə digər sadə isimlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimləri müxtəlif aspektdə təhlil etmişdir. Onlardan bəzilərini təqdim edirik:

- sadə isimlər kimi cəmlənən mürəkkəb isimlər: *il capolavoro* – *i capolavori*; *il capodanno* – *i capodanni* və s.

- “capo” elementinin “nəyinsə başında duran” mənasını ifadə etdiyi mürəkkəb isimlər. bu zaman “capo” elementinin sonluğu cəm şəkilçisi qəbul edir: *il caposquadra – i capisquadra, il capoufficio – i capiufficio* və s. lakin bu isimlərin bəziləri hər iki komponentin cəmlənmə şəkilçisi qəbul etməsi ilə nəticələnə bilər: *il capocuoco – i capicuoco/i capicuochi* və s.

- “capo” elementinin qadın cinsinə mənsubluğunu bildirən mürəkkəb isimlər. Bu zaman cəm şəkilçisi formalaşmır: *la capoclasse – le capoclasse; la capoufficio – le capoufficio* və s.

- “capo” elementinin təyin rolunda çıxış etdiyi mürəkkəb sözlər. Bu zaman ikinci komponentin sonluğu cəm şəkilçisi qəbul edir: *la capocuoca – le capocuocha* [4, s.127].

Göründüyü kimi, capo sözü ilə yaranan mürəkkəb isimlərin morfoloji xüsusiyyətləri onların semantik xüsusiyyətləri ilə əlaqəsiz deyildir (*capocuoco/a* – sözümdə olduğu kimi). İtalyan dilçiləri mürəkkəb isimlərin və ya ümumilikdə mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı semantik əlaqədən bəhs etməyə o qədər də meyilli olmasalar da, bu barədə bəzi ötəri qeydlər də müşahidə olunur. Məsələn, P.D’Akille feillə feilin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimləri sadalayarkən belə feillər arasında əks mənə ifadə edən (kontrar) birləşmələrin olduğunu qeyd edir. Məsələn: *salì ‘en’ + scendi ‘qalx’ = saliscendi ‘sürgü’* [2, s.147]. C.Adamo iki sadə sözün (daha çox feilin) bir kombinasiyada kristallaşmasını “konqlomerat” (*conglomerato*) mürəkkəb söz daxilində təhlil edir. Konqlomeratlar eyni sözün təkrarı, və ya yaxın mənalı sözlərin yanaşı işlənməsi ilə yaranıb, daha çox kişi cinsinə mənsub olan, hallanmayan mürəkkəb isimlərdir. Konqlomeratlara misal olaraq dilçi *fuggifuggi, altolà, nonsoché, viavai* kimi sözləri nümunə gətirir [1, s.46]. Öz növbəmizdə qeyd etmək istərdik ki, italyan dilinin lüğət tərkibinə ötəri baxış göstərir ki, burada semantik baxımdan yaxınlıq, oxşarlıq, ziddiyyət və s. kimi əlaqələrə malik birləşmələrdən yaranan mürəkkəb sözlər o cümlədən bir sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər mövcuddur. Məsələn: *sacro+santo=sacrosanto, tirem+molla=tiremmolla, gira+volta=giravolta, agro+dolce=agrodolce, piano+forte=pianoforte, compra+vendita=compravendita, dormi+veglia=dormiveglia* kimi sözlər məhz bu yolla yaranan mürəkkəb sözlərdir.

İtalyan dilində söz yaradıcılığının *composizione* adlanan bu bölməsində təkrarlanma yolu ilə yaranan mürəkkəb vahidləri *composti reduplicati* yəni təkrarlanan mürəkkəb sözlər adlandırırlar. “Composti reduplicati” (təkrarlanan mürəkkəb sözlər) eyni sözün təkrarlanması nəticəsində yaranıb mənanı daha intensiv etmək məqsədi daşıyır. Belə mürəkkəb sözlər aqqlütinativ dil olan tamil dilində çox rast gəlinir. Roman dillərindən olan ispan dilində də təkrarlanma yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər çoxluq təşkil edir. Lakin italyan dilində belə leksik vahidlər təsadüfi hallarda rast gəlinir. İspan dilinə misal olaraq “picapica”– yandıran bitki növünün adı (hərfi tərcümədə “batan-batan”) nümunə göstərmək olar. İtalyan dilində isə bu yolla yaranan mürəkkəb sözlərə: *leccalecca* ‘şirni’, *fuggifuggi* ‘vəlvələ’ və *pigiapigia* ‘basabas’ kimi nümunələri sadalamaq olar [11].

Roman dilləri qrupunun bir qolu olan italyan dilinin leksikası xüsusi zənginliyi ilə seçilir, əlbəttə ki, bu dildə lüğət tərkibinin zənginləşməsi, yenilənməsində söz yaradıcılığı, xüsusilə də mürəkkəbləşmə prosesi aktual məsələdir. Bu baxımdan mürəkkəb isimlərin yaranma yolları, onların komponentlərinin semantik, morfoloji, sintaktik baxımdan təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Adamo G., Valle V. Le parole del lessico italiano. Carocci editore, Roma, 2012, p.112
2. D'Achille P. L'italiano contemporaneo. Il Mulino, Bologna, 2003, p. 264
3. Berruto G., Cerruti M. La linguistica. Un corso introduttivo. UTET, Novara, 2011, p. 340
4. Sensini M. Il sistema della lingua. Dalle parole al testo. Mondadori scuola, 2000, p. 592.
5. Graffi G., Scalise S. Le lingue e il linguaggio. Introduzione alla linguistica. Il Mulino, Bologna, 2011, p.286
6. Giacomelli R. La magia del significato. Corso elementare di semantica della parola. Edizioni Unicopli, Milano, 2012, p.70
7. Berruto G. La semantica. Zanichelli, Bologna, 1992, p.189
8. Grandi N. Considerazioni sulla definizione e la classificazione dei composti //Annali Online di Ferrara – Lettere. Vol.1, 2006, pp.31-52
9. De Mauro T. Il Dizionario della lingua italiana. Paravia Bruno Mondadori Editore, Milano, 2000, p.2998
10. https://it.wikipedia.org/wiki/Formazione_neoclassica
11. [https://it.wikipedia.org/wiki/Composizione_\(linguistica\)](https://it.wikipedia.org/wiki/Composizione_(linguistica))

Summary

Analysis of Internal Components of Compound Nouns in Italian

The problem of complex words in Italian has been studied by many linguists. Linguists called "complex" analyze structures such as derivation, change, abbreviations, acronyms, polyrematical units. In Italian, complex nouns often arise from a combination of simple speech parts, such as a noun, adjective, verb, adverb, and so on. In Roman languages, the main element of complex nouns is distinguished by its second position. In Italian, the morphological features of complex nouns are sometimes defined by their semantic properties.

Резюме

Анализ внутренних компонентов сложных имен итальянского языка

Проблема сложных слов в итальянском языке изучалась многими лингвистами. Лингвисты под названием "сложный" анализируют структуры, такие как деривация, изменение, аббревиатуры, акронимы, полирематические единицы. В итальянском языке сложные существительные часто возникают из сочетания простых речевых частей, таких как существительное, прилагательное, глагол, наречие и так далее. В романских языках основной элемент сложных существительных отличается своей второй позицией. В итальянском языке морфологические признаки сложных существительных иногда определяются их семантическими свойствами.

Rəyçi: b/m J.Qənbərli

Гейдар Кулиев
Азербайджанский Университет Языков

ПОНЯТИЕ «КОНЦЕПТ» В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ КОГНИТИВИСТИКЕ

Açar sözlər: *dilçilik, koqnitiv dilçilik, konsept, müxtəlif yanaşmalar*

Keywords: *linguistics, cognitive linguistics, concept, different approaches*

Ключевые слова: *лингвистика, когнитивная лингвистика, концепт, разные подходы*

Когнитивная лингвистика не вписывается в рамки одной науки, а находится на пересечении нескольких дисциплин, что является характерной особенностью современного гуманитарного знания. Достаточно вспомнить другие «пограничные» области, такие как психолингвистика, социолингвистика, этнолингвистика, этнопсихолингвистика, биолингвистика, юрислингвистика, компьютерная лингвистика, политическая лингвистика, а также лингвогеография, лингвистическая антропология и др» [16, с.6-7]. Появление когнитивной лингвистики в 70-х годах XX века позволило ученым рассматривать язык с совершенно новых позиций и, таким образом, расширить горизонты лингвистических исследований. В настоящий момент идеи когнитивной лингвистики активно разрабатываются и развиваются, привлекая в свои круги новых сторонников. Основной категорией когнитивной лингвистики является концепт.

Роль когнитивной лингвистики в наши дни значительна и эта роль постоянно возрастает. Концепт рассматривается как один из базовых научных категорий когнитивной лингвистики. Думается, что в настоящее время наиболее продуктивным подходом к пониманию природы концепта является когнитивный, согласно которому «концепт есть комплексная мыслительная единица, которая в процессе мыслительной деятельности поворачивается разными сторонами, актуализируя в процессе мыслительной деятельности свои разные признаки и слои...» [15, с.65].

Становление понятия «концепт» связывают со статьей философа С.А.Аскольдова-Алексеева «Концепт и слово» (1928), в которой отмечается, что концепт – это «неуловимое мелькание чего-то в умственном кругозоре, происходящем при быстром произнесении и понимании таких слов как «Тысячеугольник», «справедливость», «закон», «право» и т.п.». Это «нечто», «не вызывая никаких художественных «образов», создает художественное впечатление, имеющее своим результатом какие-то духовные обогащения» [6, с.267-268]. Существует достаточно много определений понятия «концепт».

Воркачѳв приводит этимологию слова «концепт». Слово «conceptus» – позднелатинское, средневековое образование производное от глагола «concipere - con – capere» – «собирать», «схватывать», «загораться», «задумывать», «зачинать». В классической латыни «conceptus» зафиксирован лишь в значениях «водоем», «воспламенение», «зачатие» и «плод (зародыш)». Слово «концепт» вместе со своим производящим глаголом вошло во все романские языки, в русском же языке оно было еще и семантически калькировано, т.е. его «внутренняя форма» была воспроизведена морфемными средствами русского языка; по-(н)ять – по-(н)ятие. В синонимической паре концепт-понятие первый член стилистически отмечен: в большинстве толковых словарей русского языка статья «концепт» вообще отсутствует; с пометкой *лог. и книжн.* он фиксируется в «Большом толковом словаре русского языка». В логико-психологических текстах русские понятие-концепт противопоставляются главным образом представлению по степени абстрактности своего содержания [7, с.6].

В «Кратком словаре лингвистических терминов» предлагается такое толкование концепта: «Концепт – оперативная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, квант знания. Самые важные концепты выражены в языке» [10, с.90-92].

В.А.Маслова определяет концепт как «квантом» знания, отражающим суть всей деятельности человека, и «семантическим образованием, отмеченным лингвокультурной спецификой и тем или иным образом характеризующим носителей определённой этнокультуры» [12, с.50]. В продолжение своей мысли В.А.Маслова приводит ряд инвариантных признаков концепта:

- 1) минимальная единица опыта человека, эксплицирующаяся посредством слова и располагающая полевой структурой;
- 2) базовая единица обработки, архивирования и изложения знаний;
- 3) концепт характеризуется подвижными границами и конкретными функциями;
- 4) концепт - социальный феномен, его грамматика продиктована ассоциативным полем;
- 5) основное звено культуры [12, с.46-47].

Г.В.Токарев рассматривает концепт как «многомерную единицу ментального уровня», для которой характерны:

- исторический детерминизм;
- широкая экстенциональность;
- структурированность интенционалами научных и обыденных понятий, представлений, культурных установок, идеологом, стереотипов;
- неоднородность содержания, проявляющаяся в синтезе конкретного и абстрактного, рационального и эмоционального;
- разнообразие типов знаковых репрезентаций [19, с.10].

М.В.Пименова: «Концепт - это некое представление о фрагменте мира или части такого фрагмента, имеющее сложную структуру, выраженную разными группами признаков, реализуемых разнообразными языковыми

способами и средствами». Признак концепта находит свою объективацию в фиксированной и свободной формах сочетаний соответственных единиц языка – концептуальных репрезентантов. Концепт имеет способность отображать категориальные и ценностные свойства знаний об отдельных фрагментах мира. Структура концепта отражает признаки, функционально первостепенные для той или иной культуры. Полная характеристика определенного концепта, имеющего значение для конкретной культуры, допустима только при изучении наиболее исчерпывающего набора способов его выражения [13, с.10].

Согласно З.Д.Поповой и И.А.Стернину, «концепт – дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету» [16, с.34].

В.И.Карасик определяет концепт как «первичное культурное образование, транслируемое в различные сферы бытия человека» [8, с.103].

Концепт представляет собой «сгусток культуры в сознании человека: то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, и то, «посредством чего человек – рядовой, обычный человек», «не творец культурных ценностей» - сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее [18, с.40-41].

По мнению Л.О.Чернейко: «Концепт – это конструкт, репрезентирующий ассоциативное поле имени, но не равный ему. Концепт – это парадигматическая модель имени, включающая и логическую структуру его содержания, и сублогическую. Эти структуры выводятся соответственно и из свободной сочетаемости имени, и из несвободной, то есть из синтагматических отношений имени, зафиксированных в тексте. Содержание концепта включает в себя содержание наивного понятия, но не исчерпывается им, поскольку охватывает все множество прагматических элементов имени, проявляющихся в его сочетаемости» [20, с.287-288].

Наиболее всеобъемлющее определение термину концепт дал Н.Ф.Алефиренко: концепт когнитивная (мыслительная) категория, оперативная единица «памяти культуры», квант знания, сложное, жестко неструктурированное смысловое образование описательно-образного и ценностно-ориентированного характера [4, с.17]. В другом книге: «...сложное и многоярусное ментальное образование, в состав которого помимо обыденно-понятийного содержания входят еще оценочные и релятивно-оценочные смыслы, показывающие отношение человека к познаваемому объекту». В этом определении подчеркивается сложная структура концепта, включающая следующие компоненты:

- 1) интернациональный, представляющий общечеловеческие ценности и представления;
- 2) идиоэтнический;
- 3) социальный, репрезентирующий социальный статус коммуникантов;
- 4) групповой — гендерный, возрастной, профессиональный;
- 5) индивидуально-личностный, отражающий образовательный ценз человека, его религиозные воззрения, личный опыт, речевой стиль и т. п. [5, с.155].

Д.С.Лихачёв выделяет в словарном запасе языка четыре уровня: сам словарный запас, значения словарного типа, концепты и концептосферу. Концепты он определяет как «некоторые подстановки значений, скрытые в тексте «заместители», некие «потенции» значений, облегчающие общение и тесно связанные с человеком и его национальным, культурным, профессиональным, возрастным и прочим опытом» [11, с.286].

Обзор специальной зарубежной литературы на предмет выявления статуса термина «концепт» позволил прийти к следующим заключениям. Отечественный термин «концепт» имеет прямое соответствие английскому термину «concept», используемому американской школой когнитивной лингвистики, где концепт определяется как «the elementary units of reason and linguistics meaning... they must somehow be the result of neural activity on the brain» [21, с.114].

Концепт является базовым понятием когнитивной лингвистики. Термин «концепт» прочно вошел в научный инструментарий и понимается как единица ментального пространства. Концепт как ментальное образование в сознании индивида есть выход на концептосферу социума, т.е. в конечном счете, на культуру. Концепты в сознании человека возникают в результате деятельности, опытного постижения мира, социализации.

Литература

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları, Bakı, Sabah, 2006, 228s.
2. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı, Çayıoğlu, 2010, 96 s.
3. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, Mütərcim, 2015, 120 s.
4. Алефиренко, Н.Ф. Этноязыковое кодирование смысла в зеркале культуры / Н.Ф. Алефиренко // Мир русского слова. СПб., 2002а. – № 2. – с. 60 – 74.
5. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. — М. : Флинта, 2010, 288 с.
6. Аскольдов, С.А. Концепт и слово /С.А. Аскольдов// Русская словесность: от теории словесности к структуре текста. Антология / под ред. В.П. Нерознака. - М.: 1999. - с. 267-280.
7. Воркачёв, С. Г.: Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа. Краснодар, 2002.
8. Карасик, В.И. Культурные доминанты в языке / В.И.Карасик // Языковая личность: культурные концепты: сб. науч. тр. – Волгоград: 1996. - с. 3-16.

9. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс/В.И.Карасик. -М.: 2004.
10. Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов / М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 1997. 245 с.
11. Лихачёв, Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология [Текст] / Д.С.Лихачев. — М.: Academia, 1997. — с. 280–287.
12. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учебное пособие / В.А. Маслова. -М.: 2004. –с.72-76.
13. Пименова, М.В. Ментальность: лингвистический аспект / М.В.Пименова. – Кемерово: 1996. –с. 171.
14. Пименова, М.В. Душа и дух: особенности концептуализации / М.В.Пименова. – Кемерово: 2004. –с. 62-68.
15. Попова, З.Д., Стернин, И.А. «Слабые места» публикаций по когнитивной лингвистике (к проблеме унификации и стабилизации лингвокогнитивной терминологии) / З.Д.Попова, И.А.Стернин // Язык. Этнос. Картина мира: Сборник научных трудов / отв. ред. М.В. Пименова. – Кемерово: 2003. - с. 16-23.
16. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д.Попова, И.А.Стернин. – М.: АСТ: Восток–Запад, 2007. – 314 с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
17. Скребцова, Т.Г. Когнитивная лингвистика [Текст]: Курс лекций / Т.Г.Скребцова. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011. – 256 с.
18. Степанов, Ю.С.Константы. Словарь русской культуры. (Опыт исследования) [Текст] / Ю.С.Степанов. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1997. – 824 с.
19. Токарев, Г.В. Концепт как объект лингвокультурологии (на материале репрезентаций концепта «труд» в русском языке) [Текст] / Г.В.Токарев. — Волгоград: «Перемена», 2003. — 314 с.
20. Чернейко Л.О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени. – М., 1997. – 352 с.
21. Lakoff, G.A. Cognitive Scientist Looks at Daubert / G.A.Lakoff // American Journal of Public Health. – 2005. – Vol. 95, No. S1. – p. 114–120.

Xülasə

Müasir rus koqnitivistikasında “konsept” anlayışı

Bu məqalədə koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi olan "konsept" anlayışından bəhs olunur. "Konsept" anlayışına dilçilikdə bir çox yanaşmalar vardır. Hər bir dilçi bu anlayışı öz nöqtəyi-nəzərindən şərh edir. Burada bu anlayış haqqında dilçilərin fikirlərini verməyə çalışmışıq.

Summary

The Notion of “Concept” in Modern Russian Cognitivism

The given article deals with the notion of “concept” in Russian cognitive linguistics. There are many approaches to the notion of “concept”. Every linguist has his point of view about it. We tried to give ideas of linguists about this notion.

Rəyçi: prof.A.Məmmədov

Rəfanə İsayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ƏLAVƏ KONSTRUKSIYALARLA CÜMLƏNİN ƏSAS TƏRKİBİ ARASINDA LEKSİK-SEMANTİK ƏLAQƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dilinin semantik sintaksisi, əlavə konstruksiyalar, əlavə konstruksiyaların struktur-semantik xüsusiyyətləri, bədii əsərlərdə əlavə konstruksiyalar*

Keywords: *semantic syntax of the Azerbaijani, parenthetical constructions, structural and semantic features of the PC, parenthetical functions in fictions*

Ключевые слова: *семантический синтаксис азербайджанского языка, заключенные в скобки конструкции, структурно-семантические особенности ПК, функции в скобках в художественном тексте*

Özünəməxsus ənənəvi xüsusiyyətlərə malik Azərbaycan dilinin normaları semantik əlaqə, cümlənin əsas və əlavə hissələri, həmçinin onların müxtəlif nisbət növləridir. Bu hissələr semantik baxımdan ayrılmaıy, əksinə, eyni qaydada olmasa da biri-biriləri ilə əlaqəli olur və bununla da bütöv bitmiş fikir, cümlə daxilində mənə vəhdəti yaradır. Hər hansı fikri dil vasitələri ilə ifadə edərkən müəllif həmin fikri müəyyən hissələrə bölmür: əsas, vacib və əlavə; daha az vacib və yaxud ikinci dərəcəli; məlum və yeni. Bütün bunlar nitqdə də öz əksini tapır, istər sadə və mürəkkəb cümlənin semantik və qrammatik strukturunda, istərsə də mürəkkəb sintaktik quruluşda [14] (mürəkkəb sintaktik vahiddə [15; 17], sıx vəhdətdə [16], bir neçə müstəqil, lakin biri-biri ilə sıx əlaqəli olan cümlələrdən ibarət olan nəzm misralarında [17]).

Əlavə konstruksiyalı cümlələrdə əlaqə materialı, bir qayda olaraq, aşağıdakı qaydada bölüşdürülür: daha vacib olan cümlənin əsas hissəsində ifadə olunur, bütöv əsas hissə və yaxud komponentlərdən biri ilə əlaqəli olan, müəllif tərəfindən digər müstəviyə qoyulan, xüsusi plan üçün ayrılmış əlavə məlumatlar isə əlavənin üzərinə düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, əlavə konstruksiyalar tərkibi vəzifə etibarlı ilə, bütöv cümlənin kommunikativ tərkibindəki “xüsusi çəkisi” ilə eyni deyildir; çox vaxt əlavəyə daxil olan məlumatlar, əlavə xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, müəllif üçün olduqca vacib olur, bu səbəbdən də o, bunları bu cür ayırır, aktuallaşdırır və bu yolla oxuyucunun (dinləyicinin) diqqətini çatdırmaq istədiyi məlumatlara cəlb edir; bəzi hallarda isə müəyyən məqsədlərə uyğun bir sıra məlumatlar o qədər də vacib olmur, mülahizənin əsas hissəsinin tərkibi ilə müqayisədə əlavə ikinci dərəcəli məlumatlar sanki əsas məlumatların qarşısını kəsmədən və bunlardan ayrılmadan, sadəcə, sanki yeri gəlmişkən səslənir; digər situasiyalarda bunlar bir növ xidməti mülahizə, qeyd, müəllifin “səsli fikirlər” kimi görünür. Məsələn:

- 1) Əlimizə qab alıb nöyüt dalınca biz gedərdik, amma bir azdan nöyüt də qurtardı nöyüt də kişilər kimi, müharibəyə gədirdi), vaxt keçdi və bizim evimizin lampasına, pilətəsinə hopmuş nöyüt iyi də çəkilib getdi, yox oldu [4, s.139].
- 2) Bədbəxtlik gəlib beş qızı olan papaqçı Əbülfət əmiginin evinə girəcək (hər-dən arvadlar bir yerə yığışanda Məşədixanım xala deyirdi: “– Qızı olmağın da bu xoşbəxtliyi var!.. Ode, Fatma, beş uşağı var, beşi də qız, heç biri də getməyəcək müharibəyə” [4, s.139].
- 3) Amma o, gözucu mənə baxdı (bəlkə tanıdı məni? Tanıdı ki, Xanım xaladan üzr istəməyə gələndə Xanım xalagilin evini ona mən göstərdim və müharibədən əvvəlki o gözəl gündə Xanım xalanın onu qovmağının şahidi oldum? və salamımı almadı; bundan sonra mən ona yenə də salam vermədim. (Bir dəfə Balakərim qoşa tut ağacının altında , səkidə oturub bir müddət Muxtar-gilin şüşəbəndinə baxdı, sonra dedi: – “Dünyada ki, nə qədər gül var, o güllərin də öz dili var. Kübra onların dilini bilirdi, ancaq Muxtar onlarla danışa bilmir. O güllərin ürəyi sıxılır...” [4, s.142].
- 4) Onu həbs edəndə əsərlərinin hamısı müsadirə olunmuşdu (iyirmi beş il sonra ona əsərlərinə görə dövlət mükafatı verilmişdi).
- 5) Düşünməyin ki, bu gün məktəbdə rəhbər vəzifədəsiniz, nə istəsəniz onu da edə bilərsiniz (bir neçə gün sonra o, işdən çıxdı, bu günə kimi onu görənlər olmayıb).

Cümlənin əsas hissəsinin semantik nisbətləri və əlavə konstruksiyalar olduqca müxtəlifdir, çünki assosiativ əlaqələrin sərhədləri olduqca genişdir, bu əlaqələrin özü isə müxtəlif tərkibli-dir:

1. Cümlənin əsas hissəsinin semantik xəttini inkişaf etdirərək, əlavə konstruksiyalar çox vaxt assosiativ baxımdan əsas məlumatlar ilə əlaqəli olan əlavə, aktualaşdırılan məlumatlar ehtiva edir. Həmin məlumatlar bəzi hallarda məntiqi cəhətdən eyni olub, cümlənin əsas hissəsinin mənasından və yaxud cümlədə işlə-nən hər hansı sözün birindən asılı kimi səslənir; digər hallarda məntiqi cəhətdən eyni tərkibli, cümlənin əsas hissəsindən və yaxud cümlədə istifadə olunan sözlərin hər hansı birindən asılı olmayan müstəqil fikir kimi səslənir. Əlavə konstruksiyaların bu cür bölünməsi elmi mənbələrdə, dissertasiya işlərində, tədqiqatlarda alternativli əlavə konstruksiyalar və alternativsiz əlavə konstruksiyalar terminləri ilə möhkəmləndirilmişdir. Birinci növə formal göstəriciləri baxımından baza cümlənin üzvləri olan əlavə konstruksiyalar ehtiva edir. Məsələn:

- 1) Birinci kursun tələbələri həmin yerdən keçirdi (*bütün gecəni o sevdiyi qızla binanın arxasında söhbət eləmişdi*), indi isə Həsənin necə məşinə mindiyinə həvəslə baxırdı.
- 2) Şagirdliyi qurtarıb sürücülüyə başlamış Ağarəhimin təzə (*yəni bizim üçün, bizim küçəmiz üçün, bizim dalanımızın ağzı üçün təzə, əslində isə köhnəlib əldən düşmüş bir məşin*) “polutorka”sı bir müddət tək-tənha bizim dalanın qabağında dayandı [4, s.152].

İkinci növə – cümlə hissəsi kimi rəsmiləşdirilməyən və müəyyən azad sintaktik törəmə olan əlavə konstruksiyalar aid edilir. Məsələn:

- 1) İdarənin işçiləri o qədər inanmışdılar ki, tərəddüd etmədən, işin mahiyyətini bilmədən (*heç vaxt da bilməyəcəkdilər*) təklifə əl qaldırırdılar, namizədi dəstəkləyirdilər.
- 2) Ağarəhim də müharibəyə getdi (*təxminən mənim atamla eyni vaxtda, qırx üçün axırlarında*) və bizim həyatımızda cəmi üç nəfər qaldı: Xanım xala, anam və bir də ki, mən (*bir də, bizdən başqa, Cəbrayılın o göyərçinləri*) [4, s.152].

Əlavə konstruksiyalar və cümlənin əsas tərkibinin müstəqilliyindən bəhs edərək biz, ən əvvəl bu cür cümlələrin fəqləndirilməsini və əlavə konstruksiyalar ilə cümlənin əsas tərkibi arasındakı sitaktik əlaqənin zəifləməsini nəzərdə tuturuq, çünki, normal nitqdə məntiq-fikir və ya analogi vəhdətdən məhrum olan cümlələrə rast gəlinmir (bədi-stilistika və digər məqsədlər ilə (rişxənd, parodiya və s.) bu cür cümlələrin bilərəkdən, məqsədli yaradıldığı hallar istisna olmaqla).

Bədii ədəbiyyatda müstəqil əlavə konstruksiyalar adlanan kateqoriya olduqca ifadəli, lakin nisbətən aşağı tezliklə təqdim olunub, çünki müəllifsayağı təhkiyə tərzii yazıçının daimi və aktiv iştirakını təxmin edir.

2. Cümlənin əsas və əlavə hissələri bir çox hallarda müəyyən semantik nisbətdə olur: əlavələr, bir qayda olaraq, müxtəlif emosional-ifadə çalarlarını əldə edən əsas, şərt və səbəbə işarə edərək, cümlənin bütöv əsas hissəsinin məzmununu və yaxud komponentlərindən biri ilə sıx əlaqədə olan müxtəlif mənalarını əks etdirir (söz birləşməsi, ayrı söz şəklində). Məsələn:

Səhərdən axşamacan futbol oynadığım, ənzəli oynadığım (*Keçi girdi bostana!.. Daş atdım qıçı sındı !.. Apardılar həkimə! Apardılar həkimə! Həkim verdi vəkilə!.. Vəkil dedi: nə işimə!..*”), çilədi çilədiyim, atılıb-düşdüyüm bu dalanı əslində heç tanımamışam [4, s.78].

3. Əlavə konstruksiyalar funksional baxımdan xüsusiləşmiş təyinlər ilə yaxınlaşır, lakin üst-üstə düşmür, cümlədə isim, cümlənin əsas tərkibinin substantivləşdirilmiş sözü və ya şəxs əvəzliyi ilə atributiv-predikativ münasibətlərdə ola bilər. Bu zaman xüsusiləşmənin əsas faktorlarından biri kimi –nitqin kommunikativ məqsədyönlülüyü və məzmununu ilə birgə bölünməsini, ekspressivliyini, cümlənin bəzi hissələrinin qərəzli aktuallaşmasını müəyyən edən müxtəlif məntiqi və emosional müəllif mövqeyini qeyd etmək olar. Bu cür əlavələrin (tək söz, söz birləşməsi, cümlə və s.) strukturu müxtəlifdir. Bu cür əlavələrin ifadə etdiyi mənaların dairəsi məhdud deyildir; bunların bəziləri bu tip semantik-kommunikativ şəraitdə olduqca vacib əlavələr kimi müəllif tərəfindən məqsədli aktuallaşdırılır, digərləri daha az əhəmiyyətə malik olur, yerdə qalanları isə – ötəri, yeri gəlmişkən edilən, yaxud, ikinci dərəcəli qeydlərə uyğun xüsusiyyətlərə malikdirlər. Məsələn:

- 1) Tez-tez xarici səfərlərdə olan işçilər 1941-ci ildə həbs olundular (*həbsə elə bu ezamiyyətlər səbəb olmuşdu*).
- 2) Özü yox idi; dörd, ya beş nəfər nəzarətçi yanvarda onlara nə qədər mal verilməsi ilə bağlı mərc edirdi (*bu ətrafda ərzaqla bağlı məsələ çətin idi, nəzarətçilərin isə aylıq norması bitsə də, hərdən ucuz qiymətə bəzi məhsullar satılırdı*).
- 3) Bu, yazıçının əsərinin ilk nüsxəsi idi (*müəllif digərlərinə qoşulmurdu, məsələyə obyektiv yanaşmaqda israrlı idi*).

4) Əlavə konstruksiyalar çox vaxt müxtəlif qiymətləndirici, cümlənin bütöv əsas tərkibi və yaxud komponentlərindən biri ilə əlaqədar olar emosional baxımdan adi bəzənilməmiş mənaları özündə tamamlayır. Məsələn:

Bədbəxtlik gəlib beş qızı olan papaqçı Əbülfət əmiginin evinə girəcək (*hər-dən arvadlar bir yerə yığışanda Məşədixanım xala deyirdi: “– Qızı olmağın da bu xoşbəxtliyi var!.. Ode, Fatma, beş uşağı var, beşi də qız, heç biri də getməyəcək müharibəyə”*) [4, s.139].

5) Cümlənin əsas və əlavə hissələrinin semantik cəhətdən birləşməsi həmçinin bu birləşmələrin mənasındakı ümumi anlayışın mövcudluğu ilə də yarana bilər. Bu anlayışı ifadə edən və yaxud bu anlayışa işarə edən sözlər, söz birləşmələri adətən əlaqəli qaydada yerləşir və öz aralarında müxtəlif əlaqədə olur. Məsələn:

İldə bir-iki dəfə atamla səfərə çıxırdım (*o səfərlər nisbətən yaxın səfərlər olurdu: Mahaçqalaya, yaxud Minvoda, lap uzağı Rostova gedib qayıdırdıq*) və bir dəfə sübh tezdən Bakıya qayıtdıq [4, s.101].

a) Əlavə sözlər, əlavə konstruksiyalar söz birləşmələri əvəzliyə və yaxud əvəzlik xüsusiyyətli digər vahidlərə təsir edərək onları konkretləşdirir və müəyyən leksiki məna ilə təmin edir. Bu zaman vasitəsiz nitqli cümlələrdə əsas və əlavə hissələrin bir növ müəllifliyi müşahidə olunur: əvəzlik vahidlərini ehtiva edən əsas hissə, bir qayda olaraq, danışanın söylədiyi şifahi və yaxud yazılı nitqini tərtib edir, əlavə isə əsərin müəllifin adından təqdim edilir.

b) Əlavə konstruksiyalar cümlənin əsas hissəsində olan sözün və yaxud mürəkkəb adın mənasını açıqlayır.

c) Cümlənin əsas və əlavə hissələrinin əlaqəli komponentləri anlayışın xüsusi və yaxud jarqon işarəsini və ədəbi ekvivalentini və ya mənasının təsviri izahını təmsil edir.

d) Cümlənin əsas və əlavə hissələrindəki sözlər və yaxud söz birləşmələri eyni şəxsi, əşyani bildirərək, diqqəti cümlənin müxtəlif tərəflərinə, xüsusiyyətlərinə, hallarına və s. yönəldir.

Əlavə söz kimi, əlavə cümlələr də bədii əsərlərin dilində olduğu kimi, qeyri-bədii əsərlərin dilində də işləyə bilər. Elmi əsərlərin dilində kifayət qədər belə faktlar müşahidə olunur. Lakin aydın məsələdir ki, bunlar bədii ədəbiyyat faktları ola bilməz, bu səbəbdən də ədəbiyyatşünaslıqda tədqiqat obyektini olaraq araşdırılmaya cəlb oluna bilməz. Bunlar elmi üslubun özünəməxsus xüsusiyyətləri kimi dərk edilir. Bir məsələ də məlumdur ki, janrımdan asılı olmayaraq bədii əsərlərin dilində işləyən əlavə söz və əlavə cümlələr ədəbi-bədii dilə məxsus dil faktlarıdır. Buradan da belə qənaət əldə olunur ki, əlavə sözlər də, əlavə cümlələr də həm ədəbiyyatşünaslığın, həm də dilçiliyin obyektini hesab olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis), Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s..
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı–2016, 359 s.
3. Axundov M.F. Komediya Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1962, 170 s.

4. Əfəndiyev E.İ Seçilmiş əsərləri II cildə II c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 421 s.
5. Əfəndiyev İ.M Seçilmiş əsərləri III cildə II c. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 333 s.
6. Əfəndiyev İ.M Seçilmiş əsərləri III cildə III c. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 445 s.
7. İbrahimov M.Ə. Seçilmiş əsərləri II cildə II c., Bakı: Şərq- Qərb, 2005, 519 b. s.
8. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər nəşr, 1994, 284 s.
9. Paşayev C.Ə. Seçilmiş əsərləri IV cildə II c., Bakı: Gənclik nəşriyyatı 1967, 498 s.
10. Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr, Bakı, 2000, 168 s.
11. Seyidov Y.M. Əsərləri XV cildə I c. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 628 s.
12. Seyidov Y.M. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Xitab və ara sözlər. ADU nəşri B., 1958, s.74.
13. Аникин А.И. Грамматические средства связи вставных конструкций с основной частью предложения // Учен. зап. Моск. гос. пед. ин-та. - М., 1970а. - Т.332. - С.370-401.
14. Лапотько А.Г. Сложные синтаксические построения с нарушением грамматической цельнооформленности, принципы их организации и возможности
15. Поспелов Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры // Докл. и сообщ. Ин-та рус. яз. АН СССР. - 1948. - Вып.2. - С. 49-58.
16. Реферовская Е.А. Сверхфразовое единство // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. - Л., 1971.- С 95-103.
17. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика: (сложное синтаксическое целое). - М.: Высш. шк., 1973. - 214 с. 17

Summary

Lexical Semantic Relation between Parenthetical Construction and the Main Clause of a Sentence

The article is devoted to the study of structural models and semantic content of parenthetical structures presented in the texts of modern Azerbaijan fiction. The relevance of the study is due to its focus on studying parenthetical corpus of the modern Azerbaijani language in the framework of general scientific problem "a man in a language". The attraction of new language material presented by contexts and the use of component, distributional, transformational, contextual analysis methods and method of quantitative calculations have allowed deepening the existing knowledge about the structure and semantics of parenthetical constructions in Azerbaijani language. In particular, it was found that the most typical structural models of parenthetical constructions in modern English prose are word forms, phrases, and simple sentences. The most characteristic of the semantic content of the considered constructions is refinement / detailing (of a character's image, its state or a situation), the expression of the author's position, as well as the introduction of additional rema. The functions of concretization and explanatory comment can be recognized as the most frequent functions of parenthetical constructions.

Резюме
Лексико-семантическая связь вставных конструкций с главным предложением

Статья посвящена исследованию структурных моделей и смыслового содержания скобочных структур, представленных в текстах современной азербайджанской художественной литературы. Актуальность исследования обусловлена его ориентацией на изучение сводного корпуса современного азербайджанского языка в рамках общенаучной проблемы «человек на языке». Привлечение нового языкового материала, представленного в контекстах, и использование компонентного, дистрибутивного, трансформационного, контекстного анализа и методов количественных вычислений позволили углубить имеющиеся знания о структуре и семантике скобочных конструкций в языке. В частности, было обнаружено, что наиболее типичными структурными моделями скобочных конструкций в современной азербайджанской прозе являются словоформы, фразы и простые предложения. Наиболее характерным для семантического содержания рассматриваемых конструкций является уточнение / детализация (образа персонажа, его состояния или ситуации), выражение позиции автора, а также введение дополнительного остатка. Функции конкретизации и пояснительного комментария можно признать наиболее частыми функциями скобок.

Rəyçi: dos.S.Mirzəyeva

Ülkər Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “VƏTƏN” KONSEPTİNİN SİYASİ VƏ DİPLOMATİK DİSKURSLARDA REALLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *diskurs, vətən, siyasi, diplomatik, doğma torpaq*

Keywords: *discourse, motherland, political, diplomatic, native land*

Ключевые слова: *дискурс, родина, политический, дипломатический, родная земля*

XX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın müstəqillik qazanaraq, yeni bir inkişaf mərhələsinə daxil olması ilə azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində “vətən” konseptinin məzmun və strukturunda bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Belə dəyişikliklərdən ən mühümü azərbaycanlıların mental şüurunda süni şəkildə yaradılmış və Sovet İttifaqı kimi nəhəng bir ölkəni “böyük vətən” və bizim əsl vətənimizi yəni, Azərbaycanı “kiçik vətən” hesab edən güclü bir siyasi-ideoloji sistemin iflasına uğraması oldu. Bundan sonra Azərbaycan xalqının nümayəndələrinin adi danışığından tutmuş siyasi xadimlərin çıxışlarından bütünlükdə siyasi-diplomatik məzmunlu mətnlərdə artıq müstəqil Azərbaycan bu xalqın “kiçik vətən”i deyil, “böyük vətəni” kimi təqdim olunmağa başladı. Bundan sonra azərbaycanlıların vətəni ilə bağlı “Sovet Azərbaycanı” ifadəsi siyasi və diplomatik diskurslardan tamamilə yoxa çıxdı və onun yerinə “müstəqil Azərbaycan”, “müstəqil respublika”, “müstəqil dövlət”, “müstəqil ölkə” ifadələrinin işlədilməsinə başlandı.

Azərbaycan dilçilik elmində “vətən” konseptinin siyasi və diplomatik məzmunlu diskurslarda reallaşdırılması ilə bağlı indiyədək heç bir tədqiqat işi aparılmamışdır. Son otuz ilə aid çoxsaylı ictimai-siyasi məzmunlu mətnlər əsasında “vətən” konseptinin siyasi-diplomatik diskurslarda reallaşdırılması heç şübhəsiz, konseptin məzmunu və əsas nüvə anlayışlarında baş verən təkamül proseslərini izləmək imkanı yaradır. Tədqiqat zamanı son 25-30 ildə müstəqil Azərbaycana rəhbərlik edən dövlət başçılarının siyasi məzmunlu bəyanatlarında, çıxış, nitq və məktublarında, ölkənin xarici siyasət idarəsinin diplomatik məzmunlu sənədlərində yer alan əsas dil materialları mənbə kimi tədqiqata cəlb olunmuşdur.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlləri XXI əsrin ilk onilliklərinə aid siyasi və diplomatik məzmunlu dil nümunələrində konseptin adını ifadə edən “vətən” məfhumu konseptin əsas nüvə anlayışları, konseptin məzmununa daxil olan digər leksemlər, söz və ifadələr çox geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. Respublikanın daxili siyasi həyatına aid olan minlərlə səhifədən ibarət mətnlərdə daha tez-tez təkrar edilən və daha çox işlədilən anlayış kimi “vətən”, “vətənimiz” leksemləri çıxış edir. Buna minimal olaraq, siyasi mətnlərdə yer alan bir neçə dil materialına müraciət edək:

Azərbaycan hər birimizin **Vətənidir**. Hər kəs, hər bir vətəndaş **öz vətəninin** keşiyində durmalıdır. Əgər əsgər, zabıt **vətənin keşiyində** durursa, döyüşdə həlak olursa, cəbhə bölgəsinə gedə bilməyən **vətəndaş** öz iş yerində çalışmalıdır. Gəlin hamımız əl-ələ verib **Vətənin, ana torpağın** müdafiəsinə qalxaq [5, s.319].

Vətənimizin müdafiəsi uğrunda döyüşlər davam edir. Qəhrəman Azərbaycan Ordusu erməni silahlı qüvvələrinin hücumlarına layiqli cavab verir, **elimizin, yurdumuzun** müdafiəsində etibarlı dayanır. Bu müharibə Vətən müharibəsidir! Xalqımız **Vətənin, torpağın** müdafiə etmək üçün ayağa qalxmışdır! [5, s.300].

Mətnlərin təhlili göstərir ki, siyasi diskursda yer alaraq tez-tez təkrarlanan “vətən”, “vətənimiz” leksemləri azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində “böyük vətən” anlayışını ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Bu zaman “vətən” konseptinin məzmununda mühüm rol oynayan və onun nüvə anlamlarından biri olan “ana torpaq” ifadəsi “böyük vətən”ə sinonim kimi çıxış etmişdir. Siyasi diskursda “vətən” leksemının sinonimi kimi “doğma torpaq”la yanaşı, “torpaq”, “torpağımız”, “torpaqlarımız” və “yurdumuz” sözlərinin yer alması dilimizdə konseptin məzmununun nə dərəcədə zəngin olduğunu nümayiş etdirir.

“Vətən” konseptinə daxil olan “ölkə” və “ölkəmiz” leksemi ilə bağlı bəzi nümunələrə nəzər salaq:

Torpaqlarımızın müdafiəsi indi etibarlı əllərdədir. Ordu quruculuğu prosesi normal gedir, ordumuz nizamlanır, günbəgün öz gücünü artırır. Onun qüdrəti ilə **ölkəmizin** müdafiəsinə və işğal edilmiş **torpaqlarımızın** geri qaytarılmasına nail olacağıq [5, s.197].

Bu gün bizim böyük bayramımızdır. Azərbaycan Dövlət Müstəqilliyinin 11-ci ildönümüdür. **Ölkəmiz** bayram edir, xalqımız, **vətənimiz** bayram edir [10, s.54].

Mətnlərin təhlili göstərir ki, “ölkə” və “ölkəmiz” leksemləri siyasi diskurslarda “vətən” konseptinin əsas anlayışları kimi çıxış edir. Bu leksemlər həmin mətnlərdə çoxsaylı (mindən çox) olması ilə diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, təqdim edilən mətnlərdə yer alan “ölkəmiz” leksemi bütövlükdə Azərbaycan xalqının doğma, şəxsi məkanını ifadə etməklə yanaşı, bizə doğma olan ərazini qonşu və bizə yad olan xalqlara məxsus olan məkandan fərqləndirmək üçün siyasi və diplomatik diskurslarda geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Ölkəmiz dünyada öz mövqelərini möhkəmləndirmişdir. İndi Azərbaycanla hesablaşır, ona hörmət edirlər. **Ölkəmizin** regiondakı mövqeyi möhkəmlənmişdir. Azərbaycanlısız regionda heç bir iqtisadi layihə həyata keçirilə bilməz [11, s.94].

Yuxarıda təqdim etdiyimiz mətnin təhlili göstərir ki, azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində “böyük vətən”i bildirmək üçün də istifadə olunan “ölkə”, “ölkəmiz” leksemləri siyasi və diplomatik diskurslarda daha çox siyasi məzmun qazanaraq, “dövlət” anlayışına sinonim kimi işlənmişdir.

“Vətən” konseptini diplomatik məzmun daşıyan diskursda reallaşdırmaq üçün çoxsaylı mətnlərdən seçdiyimiz bəzi dil nümunələrinə nəzər salaq:

Yarışlar, olimpiadalar, çempionatlar elə məkandır ki, orada **ölkələr** bir-biri ilə bəhsləşir. **Ölkələr** kimin birinci, kimin ikinci yerdə olmasını daha harada göstərə bilər?! Heç yerdə. Bu, cəmiyyətin həyatında da çox mühüm amildir, gənclər

arasında **vətənpərvərlik** ruhunu, **vətənə sevgi** ruhunu gücləndirir - xüsusən də idmançı qalib gələndə, **ölkənin bayrağı** qaldırılanda, onun **himni** səsləndə. Bunlar çox təsirləndirici anlardır [4, s.81].

Onlar artıq **Azərbaycan torpaqlarında** öz dövlətini yaradıblar. **Bizim torpaqlarda** yenidən digər erməni dövləti yaradıla bilməz. Azərbaycan bununla heç vaxt razılaşmayacaq və bu, heç vaxt baş verməyəcəkdir... Azərbaycanın **öz ərazi bütövlüyünü** bərpa etməyə tam hüququ vardır [3, s.160].

"Vətən" konseptinin təqdim olunan mətnlər əsasında diplomatik diskursda reallaşdırılması belə bir ümumi nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, dövlət başçıları səviyyəsində aparılan bütün danışıqlarda və yazışmalarda konseptin "ölkə", "ölkəmiz", "Azərbaycan torpaqları", "torpaqlarımız" kimi əsas anlamlarından istifadə olunmuşdur. Diplomatik sənədlərdə kifayət qədər geniş şəkildə təmsil olunan "vətən" konseptinin digər anlayışları içərisində dominantlığı ilə diqqəti cəlb edən "ölkəmiz" leksemi vətəni bildirməklə yanaşı, daha çox "dövlət" anlayışını da özündə ehtiva etmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, təqdim olunan mətnlərdən birincisində "ölkə" sözü "bayraq" və "himn" leksemləri ilə birlikdə verilmişdir.

Beləliklə, siyasi və diplomatik diskurslarda dövlət başçılarının və digər rəsmi şəxslərin dilində daha tez-tez "torpaqlarımız", "ölkəmiz", "bizim ölkəmiz" "yurdumuz", "diyar" kimi leksemlərin işlədilməsi azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində vahid coğrafi, siyasi birliyə əsaslanan doğma bir məkan, ərazi, konkret desək, "böyük vətən" (Vətən-2) haqqında təsəvvürün canlanmasına imkan yaradır. Müasir dövrdə ingilis xalqının nümayəndələri öz vətənlərini bir qədər soyuq və ümumi şəkildə "bu ölkə" (this country) adlandırdıqları halda, bizim təqdim etdiyimiz mətnlərdə daha çox "bizim" əvəzliyindən ("bizim ölkə") və mənsubiyyət şəkildələrindən ("ölkəmiz", "torpaqlarımız", "yurdumuz") geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Yuxarıda təhlil etdiyimiz dil materialları belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, hazırkı dövrdə Azərbaycan dilində "vətən" konseptinə daxil olan əsas nüvə anlayışını "ölkəmiz" leksemi təşkil edir. Bu leksem müxtəlif təyinatlı lüğətlərdə vətəni bildirən və əsas anlayışlar kimi təqdim olunan "ana yurd", "ata yurdu", "doğma torpaq" kimi ifadələr üzərində dominantlıq etməkdədir.

Azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində "öz şəxsi məkanı"ni yəni, "kiçik vətəni"ni bildirən anlayışlardan siyasi və diplomatik diskurslarda nə dərəcədə istifadə olunduğunu müəyyənləşdirmək üçün bəzi mətnlərə nəzər salaıq:

*İşğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinin azad olunmasını tələb edən BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum qətnamələrində **yurdlarından** didərgin düşmüş şəxslərin **öz torpaqlarına** geri dönməsi hüququ təsdiq edilmişdir* [1, s.401].

*Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində **yurd-yuvasından** didərgin düşmüş bir milyondan artıq **soydaşımız** ağır vəziyyətdə yaşayır* [12, s.101].*Ümid edirik ki, işğal olunmuş **torpaqlarımız**...azad ediləcək və yüz minlərlə qaçqın soydaşlarımız öz **el-obasına, doğma yurd-yuvalarına** qayıdacaqdır* [8, s.80].

Azərbaycan dilində “vətən” konseptinin siyasi və diplomatik diskurslarda təqdim olunan dil vahidləri əsasında reallaşdırılması göstərir ki, siyasi və diplomatik mətnlərdə tez-tez təkrarlanan “yurd”, “doğma yurd”, “yurd-yuva”, “doğma yurd-yuva”, “el-oba” kimi leksemlərdən Azərbaycanın başlıca olaraq, Qarabağ bölgəsində əhalinin yaşadığı “kiçik vətəni” (Vətən-1) bildirmək üçün geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın Ermənistanın hərbi təcavüzünə məruz qalması nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizinin işğal olunması, bir milyondan çox soydaşımızın Ermənistandan, Qarabağdan didərgin düşərək qaçqına çevrilməsi reallığının əks olunduğu siyasi və diplomatik məzmunlu mətnlərə nəzər salaraq:

Azərbaycan heç vaxt bizim əzəli torpağımız olan Dağlıq Qarabağda ikinci erməni dövlətinin yaradılmasına icazə verməyəcəkdir. Biz hamımız yaxşı bilirik ki, bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılıbdır. İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, digər bölgələr bizim tarixi torpaqlarımızdır [3, s.951].

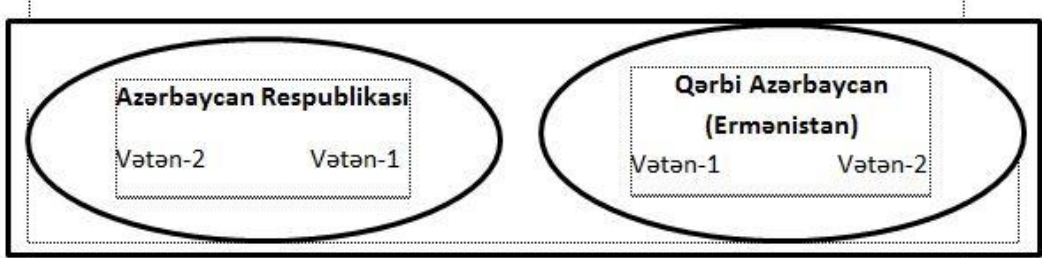
BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən erməni qoşunlarının Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarından dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən dörd qətnamənin qəbul edilsə də, işğal hələ bu gün də davam edir [3, s.186].

Azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi şəkildə qovulması, vətən torpaqlarının bir hissəsinin işğal edilməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması, Qərbi Azərbaycanın və Qarabağ bölgəsinin böyük hissəsinin etnik təmizlənməyə məruz qalması son 30 ildə azərbaycanlıların vətən ilə bağlı dünya dil mənzərəsində bir çatışmazlıq və natamamlıq yaratmışdır.

Azərbaycanlıların mental şüurunda tarixən formalaşmış “böyük vətən”in ərazisinin müstəqillik qazandıqdan sonra Sovet dövrü ilə müqayisədə “kiçilməyə” məruz qalması bu xalqın nümayəndələrinin düşüncəsində “vətən” obrazını canlandırmasına mənfi təsir göstərməklə, şifahi nitq prosesində, yazılı sənədlərdə və siyasi diskurslarda “vətən” bildirən leksemlərin qavranılmasında müəyyən çətinlik və maneə yaratmaqdadır. Nə qədər ki, ərazi bütövlüyümüz bərpa olunmayıb, hər bir azərbaycanlının mental şüurunda “vətən” anlayışı ilə bağlı bir çatışmazlıq və natamamlıq sindromu hökm sürəcəkdir.

Öz doğma torpaqlarından qovularaq, Azərbaycana sığınmış qərbi azərbaycanlılar üçün “vətən” konseptinin məzmununda baş vermiş əsas dəyişiklik onların “öz şəxsi məkanı”nın, yəni “kiçik vətən”in itirilməsi hesab edilə bilər. Ermənistandan qaçqın düşən əhali Azərbaycana köçüb gəlmə prosesinin ilkin mərhələsində yerləşdikləri məkanı (kəndi, şəhəri, qəsəbəni və s.) tədricən ilkin-“kiçik vətən”ləri saymağa başladılar. Qərbi azərbaycanlılar Azərbaycanda məskunlaşandan sonra yeni ərazidə onlar əvvəlcə “kiçik vətən” (Vətən-1), sonra isə “böyük vətən” (Vətən-2) qazandılar. Tarixi prosesin gedişində həmin fərdlərin kiçik məkanlarının, yəni “kiçik vətən”lərinin “böyük vətən” ilə əlaqələri getdikcə daha da möhkəmləndi.

Sxem 1. Qərbi azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində “vətən” anlayışı

1988-1993-cü illər arasında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindən və yeddi rayondan didərgin düşərək qaçqına çevrilən və ölkəmizin müxtəlif bölgələrində yerləşən Qarabağ əhalisinin dünya dil mənzərəsində “vətən” konseptinin məzmununda baş vermiş dəyişikliklər fərqli şəkildə cərəyan etmişdir.

Böyük vətənləri olan Azərbaycanla sıx bağlı olub, işğal, deportasiya və etnik təmizləmə prosesində öz doğma kənd, oba yurd-yuvasını-“kiçik vətən”ini (Vətən-1) itirən Qarabağ əhalisi yerləşdikləri yeni əraziləri tədricən “yeni kiçik vətən”ləri hesab etməyə başladılar. Lakin Ermənistandan köçüb gələnlərdən fərqli olaraq, onların mental şüurunda “böyük vətən” (Vətən-2) anlayışı dəyişməz olaraq qaldı.

Sxem 2. Qarabağ əhalisinin dünya dil mənzərəsində “vətən” anlayışı

Həm Ermənistan, həm də Qarabağdan didərgin düşərək Azərbaycanın müxtəlif coğrafi məkanlarında “kiçik vətən” əldə edən əhalinin dünya mənzərəsində keçən 20-30 ildə baş vermiş əsas dəyişiklik onların keçmiş vətənləri ilə əlaqənin kəsilməsidir. Həmin torpaqlar yaxın vaxtda düşməndən azad edilməsə, özgələşmə, yadlaşma prosesi getdikcə daha da dərinləşə bilər.

Seçdiyimiz müxtəlif təyinatlı dil materiallarının təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, “vətənpərvərlik” anlayışı konseptin məzmununa daxil olan əsas komponentlərdən biridir. “Vətənpərvərlik” ləksemnin yer aldığı bəzi mətnlərə nəzər salaq:

Şəhidlərimizin ruhu, qəhrəmanlığı hamımızı və birinci növbədə gənclərimizi torpaqlarımızı daha cəsarətlə, daha qəhrəmanlıqla qorumağa səsləyir. Gənclərimiz son illərin ağır nəticələrindən ibrət alaraq, özlərində vətənpərvərlik hisslərini daha da gücləndirəcəklər [5, s.115].

Xalqımız öz vətəni, torpağını qorumaq üçün hazırda qanlı döyüşlər aparır. Mühəribə davam edir. Neçə-neçə qəhrəman döyüşçülərimiz, qeyrətli oğullarımız bu döyüşlərdə torpağımızı, vətənimizi müdafiə edərək şəhid olmuşlar (5,s.300).

Azərbaycanın cəsarətli oğulları vətənimizi müdafiə edir və bu yolda Həzrəti imam Hüseyin kimi şəhid olurlar. Biz vətən, torpaq, din yolunda canından keçmiş şəhidlər qarşısında baş əyirik [6, s.27].

Dilimizdə “vətən” konseptinin tərkib hissələrindən birini təşkil edən, şifahi nitqdə və yazılı mətnlərdə, siyasi, ideoloji, diplomatik və s. diskurslar zamanı işlədilən “vətənpərvərlik” ləksemi hər bir azərbaycanlı üçün doğma torpağa, vətənə sıx şəkildə bağlı olmaq, vətəni, yurdu təmənnəsiz olaraq sevmək, ona bir övlad kimi, oğul kimi sədaqətlə xidmət etmək, onu qorumaq, onun müdafiəsində dayanmaq və vətən yolunda düşmənə qarşı savaşa girmək və vətən, yurd, doğma torpaq uğrunda canını belə əsirgəməmək, hər an düşünmədən onun yolunda ölməyə, şəhid olmağa hazır olmaq kimi çox ali və müqəddəs hissləri ifadə edir. Hazırkı şəraitdə azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsində “vətənpərvərlik” anlamının ən yüksək ölçü vahidini “şəhid”, “şəhidlik” və “şəhid olmaq” ləksem və ifadələri təşkil edir.

Azərbaycan dilində “vətən” konseptinin siyasi və diplomatik diskurslarda reallaşdırılması zamanı konseptin leksik-semantik sahəsini müəyyənləşdirmək üçün müasir dövrə aid siyasi, ideoloji və diplomatik mətnlərdə konseptin məzmununa daxil olan əsas leksemləri, söz və ifadələri [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12] aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

İsim kimi işlənən leksik vahidlər: vətən, vətənpərvərlik, vətəndaş, vətəndaşlıq, həmvətən, ölkə, torpaq, yurd, el-oba, diyar, məmləkət, millət, müstəqillik, şəhid, vətəndaşlıq, yer-yurd, yurd-yuva, azərbaycançılıq, qaçqın, respublika, bayraq, himn, el-oba, dil, dövlət, kənd, şəhər, qəhrəman, qəhrəmanlıq

Sifət kimi işlənən leksik vahidlər: vətənpərvər, vətənsəvər, yurdsevər, doğma, müstəqil, yersiz-yurdsuz, hüquqi, didərgin, suveren

İsmi ifadələr: doğma yurd, ata-baba yurdu, odlar yurdu, doğma ocaq, doğma vətən, Azərbaycan milləti, Azərbaycan dili, vətən övladı, müstəqil ölkə, doğma torpaq, ana vətən, vətən torpağı, müstəqil respublika, dövlət bayrağı, itirilmiş torpaqlarımız, hüquqi dövlət, dini etiqad, vicdan azadlığı, hüquq bərabərliyi

Feil və feili ifadələr: vətəni müdafiə etmək, şəhid vermək, vətəni qorumaq, qaçqın düşmək, torpaqlarımızı qorumaq, işğalçıları qovmaq, torpaqlarımızı düşməndən təmizləmək, ərazi bütövlüyünü təmin etmək, yerindən-yurdundan didərgin düşmək, məskunlaşmaq

Zərf: Qəhrəmancasına, igidcəsinə

Beləliklə, "vətən" konseptinin siyasi və diplomatik mətnlər əsasında reallaşdırılması göstərdi ki, "ölkəmiz", "doğma torpaq" və "torpaqlarımız" leksemləri konseptin leksik-semantik sahəsinin nüvə hissəsində, 70-dən çox leksem və ifadələr isə konseptin periferiya hissəsində yer almışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın xarici siyasəti: Sənədlər məcmuəsi. 2005. İkinci hissə. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. Bakı, "GARİSMA" MMC, 2009-cu il. - 688 s.
2. Azərbaycanın xarici siyasəti: Sənədlər məcmuəsi. 2009. İkinci hissə. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. Bakı, "Qolıaf Nəşriyyat Evi" MMC, 2009-cu il. - 664 s.
3. Azərbaycanın xarici siyasəti: Sənədlər məcmuəsi. 2010. Birinci hissə. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. Bakı, "Cool Print" MMC, 2013-cü il. - 1032 s.
4. Azərbaycanın xarici siyasəti: Sənədlər məcmuəsi. 2011. Birinci hissə. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. Bakı, "Season" MMC, 2014-cü il. - 912 s.
5. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. iyun,1993-may, 1994, B., Azərənşr, 1997, 612 s.
6. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. İkinci kitab. may 1994, dekabr 1994. B., Azərənşr, 1997, 604 s.
7. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. On birinci kitab, iyul,1997-avqust, 1997. B., Azərənşr, 2003, 452 s.
8. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. İyirmi doqquzuncu kitab. iyul 2000, sentyabr 2000. B., Azərənşr, 2009, 520 s.
9. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Otuz səkkizinci kitab. mart 2002, may 2002. B., Azərənşr, 2011, 480 s.
10. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Qırx ikinci kitab. oktyabr 2002, noyabr 2002. B., Azərənşr, 2012, 213 s.
11. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. Birinci kitab. Avqust 2003, oktyabr 2003. B., Azərənşr, 2008, 424 s.
12. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. İkinci kitab. Oktyabr 2003, fevral 2004. B., Azərənşr, 2009, 432 s.

Summary

Concept "Motherland" and its Realization in Political and Diplomatic Discourses in Azerbaijani

The given paper deals with the "motherland" concept based on the texts with socio-political contents of political and diplomatic discourses in Azerbaijani. There were analyzed the dominant role of lexemes such as "motherland", "our motherland" and "our country", and the changes occurred in the "homeland" notion in linguistic worldview with the violation of the territorial integrity of our country. Also, the lexical-semantic structure of the "motherland" concept has been analyzed on the political and diplomatic texts' language units.

Резюме

Реализация концепта «Родина» в политическом и дипломатическом дискурсах азербайджанского языка

В настоящей статье, на основе содержания текстов общественно-политического характера, сделана попытка реализации концепта «Родина» в политическом и дипломатическом дискурсах современного азербайджанского языка. Наше исследование выявило, что в нынешний период лексемы «Родина», «Отчизна» и «наша страна» в политическом и дипломатическом дискурсах содержания концепта обладают доминантной ролью, в работе анализируются также изменения в связи с обостренным восприятием понятия «Родина» на фоне языковой картины мира и нарушения территориальной целостности нашей страны. Одновременно на основе лингвистических единиц языка текстов политического и дипломатического характера исследована структура лексико-семантической сферы концепта «Родина».

Rəyçi: fil.f.d M.Məmmədov

ƏDƏBİYYAT

Aynur Səfərli
Bakı Dövlət Universiteti

TÜRKMƏN DASTANLARINDA TƏSNİFAT, TİP VƏ MOTİV PROBLEMI

Açar sözlər: *türkmən dastançılığı, təsnifat, motiv, tip*

Keywords: *turkmen prose, classification, motive, type*

Ключевые слова: *туркменская проза, классификация, мотив, тип*

Qədim türk dastanları türkün əski tarixinin bir çox önəmli fakt və hadisələrini əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda epik ənənədə türk düşüncəsini gözəllikləri və özünəməxsusluqlarını yaşatmaq baxımından da diqqəti cəlb edəndir [2, s.458-459].

Qədim türkün epik təfəkküründə daha qüdrətli bir yaradıcılıq ənənəsi – xalq nəsrı formalaşmışdı. Onun erkən nümunələri kimi milli yaddaşda qədim türk dastanı tipi – “Alp-Ər-Tunqa”, “Şu”, “Oğuz Xaqan”, “Ərgənəkən” və b. qalmışdı [3, s.483-507]. Yazılı qaynaqlarda isə “Onigin”, “Tonikik”, “Gül Tigin” və “Bilgə xaqan” bizlərə gəlib çatmışdı [1, s.10-11].

Tarixi yaradıcılıq ənənələrinin çarpazlaşması, alplıq və cəngavərlik həyatı, qəbilə və tayfa münasibətlərinin kəskinləşməsi dövrünün bədii düşüncəsi isə türkün epik yaddaşında yeni bir hadisəni-eposçuluğu formalaşdırmışdı [19, s.147].

Türk xalqlarının eposçuluq ənənələri məhdud çərçivədə qalmamışdı. Bir tərəfdən qüdrətli oğuz eposçuluğunu yaradan türklər, eyni zamanda Altay və Mərkəzi Asiyada bu yaradıcılıq ənənəsini davam və inkişaf etdirərək “Manas”, “Alpamış”, “Maday Qara” və onların silsilə variantlarını yaratmışdılar [18, s.176]. Bu eposların bir çoxunda türk xalqları üçün ənənəvi sujetlərdən olan övladsızlıq, qeyri-adi doğuluş, qeyri-adi nikah və toy, ərin öz toyuna gəlib çıxması, dağ və dağlarda qəhrəmanlıq, doğulan uşağın itirilməsi və sonradan tapılması, övlad əldə etmənin müxtəlif formaları, qız arxasınca getmə, döyüş meydanında doğmaların üz-üzə gəlməsi və bir-birini tanıması kimi daha bir sıra oxşar motivlər yeni yaradıcılıq mərhələsi keçmişdi. Bununla belə, Oğuz eposu ilə Qıpçaq eposunu bir-birindən ayıran və fərqləndirən cəhətlər də az deyildir. Ən böyük fərq yaradıcılıq ənənələrində idi. Qıpçaq eposu – Mərkəzi Asiya, Altay və Türkünstan eposları da daxil olmaqla epik-romantik yaradıcılıq ənənəsinə əsaslanır. Burada Kunqrat, Altay və Qırğız, Türkmən, eləcə də bütün digər tayfaların həyatı ilə bağlı tarixi həqiqətlər epik-romantik yaradıcılıq ənənəsi arxasında epikləşir. Oğuz eposu isə tarixi-

epik yaradıcılıq ənənəsinə uyğun olaraq yaranıb inkişaf edirdi. Əgər Mərkəzi Asiya eposu qəhrəmanlıq sərgüzəştləri, İrəm bağı, sehrlı qüvvələr, yeraltı dünya səl-tənəti və s. bağlı epizodları əhatə edirsə, Oğuz eposu real qəhrəmanlıq hadisələri və epizodlarına əsaslanırdı.

Baxşı yaradıcılığının yekunu kimi Mərkəzi Asiya eposu yaddaşda hələ yekunlaşıb başa çatmamışdır.

“Manas” baxşı repertuarında yaradıcılıq mərhələsini davam etdirməkdədir. Bu regionun eposçuluq ənənəsindəki epik-romantik yaradıcılıq üslubu sonrakı dövr dastan yaradıcılığı üçün eyni, oxşar və analoji koordinatlarda davam etməkdədir.

Oğuz eposunda isə mənzərə bir qədər fərqlidir. Ozan improvizatorçuluq institutunun süqutu ilə onun bir çox funksiyaları aşiq ifaçılığı institutuna transilə edilmiş və “Dədə Qorqud” silsiləsi bu yaradıcılığın zirvəsi kimi yaddaşa yazılmış, orta əsrlərin başlanğıcında isə yazıya alınıb kitaba çevrilmişdir. Bütövlükdə “Dədə Qorqud” hafizədən silinmiş, onun ayrı-ayrı süjet, motiv və obrazları türk eposuna səpələnmişdir. “Dədə Qorqud”un sonrakı dünya səyahəti yalnız onun yazılı taleyi ilə bağlı olmuşdur.

“Dastan” sözü çoxmənalı söz kimi bacarıq, məharət, hiylə nümayiş etdirən, həm də qəhrəmanlıq, sevgi macərəsini əks etdirən əhvalat deməkdir. Bir istilah kimi bu söz musiqi havası, melodiya və b. mənələrdə işlənməkdədir. Bu sözün ikinci dərəcəli mənaları da az deyil ki bunlar da sabit mənalar olmamışdır. Müxtəlif əsərlərdə bu mənaların bəzisi tez-tez və geniş şəkildə işlənmiş, bəziləri isə unudulmuşdur. Lakin belə mənalar nə qədər çox olsa da, dastandan bütün əsərlərdə daha çox ədəbi istilah kimi istifadə edilmiş, indi də edilməkdədir. Geniş mənada isə bədii əsər mənasını daşıyan bu sözü əhvalat, hekayət, macərə, tərifnamə, tərcümeyi-hal, eyni zamanda rəvayət, hətta xalq romanı, xalq kitabı mənalarını daşımışdır [4, s.57].

“Dastan” eyni zamanda “boy”, “qol”, “qissə”, “nağıl” da adlandırılmış, zaman keçdikcə onun janr xüsusiyyəti başqa ədəbi nümunələrlə müqayisədə araşdırılıb öyrənildikcə o, spesifik xüsusiyyətlərə malik bədii nümunə kimi xalq ədəbiyyatında elə dastan adı ilə sabitləşmişdir. “Həmişə olmuş əhvalat, baş vermiş hadisə, tarixi həqiqət kimi” qəbul edilmişdir [4, s.61].

Şərqlə Qərbi birləşdirən yollar üzərində olduğundan tarixi, coğrafi və mədəniyyət baxımından Türk dünyasının mərkəzi və vacib bölgələrindən olan Türkmənistanın əsas əhalisi “müsəlmanlığı qəbul etmiş oğuzlar” mənasına gələn türkmənlərdən ibarətdir. Türkmənistan türkmənləri oğuz qrupunun Təkə, Yamud, Göklən, Çovdur, Sarıq, Salur və Ərsarı boylarından ibarətdir [4].

Türkmən mədəniyyəti, adət-ənənəsi kimi ədəbiyyatı da müəyyən tarixə malikdir. Bu araşdırmamızda türkmən dastanlarının təsnifatı, tip və motiv problemlərini incələməyə çalışmışıq. Türkmən dastanları “tirmə” adlandırdıqları şeirlə başlayır ki, burada danışacaqları dastan haqqında ipucu verilir. Və bu şeir bitdikdən sonra dastanı nəql etməyə başlayırlar. Nəql ardıcılığı da belə olur: giriş formalı, problem, vəda, mübarizə, dönüş, bitiş formalı. Formal adlandırılan ifadələrlə dastan boyu qarşılaşırıq. Məsələn, *"Xəbəri kimdən al? Koroğlunun atasının yanında gəzən qırx atlı*

nökərdən”, “*Əlqərəz*” kimi giriş formaları ilə yanaşı, “*Hər kəs Koroğlu kimi iş bitirib məqsədinə yetsin*” kimi bitiş formaları da mövcuddur [14, s.180]. Dastan danışarkən atalar sözlərindən istifadə yalnız türkmənlərdə deyil, digər türk boylarının dastançılarında da görülən xüsusiyyətlərdəndir. Bu cür sözlər danışılacaq hadisəni qısa və təsirli etmək baxımından işlədilir. Bu baxımdan formal ifadə termininə aid xüsusiyyətlərə sahibdirlər. Məsələn: “*Kitabi Dədə Qorqud*”dakı “*At ayağı küllüq, ozan dili çevik olur*” formal ifadəsi əslində atalar sözüdür [8, s.81]. Bu sözlər qəhrəmanın düşməni ilə savaştığı hissələrdə daha çox nəzərə çarpır.

Türkmən dastançılığı da qədim və köklü ənənələr üzərində inkişaf tapmışdır. Tədqiqatçılar türkmən dastanlarını müxtəlif əsaslara dayanaraq təsnif etmişdilər.

Həmin təsnifatların bir neçəsinə nəzər yetirək:

1. R.Rəcəbov: 1.Qəhrəmanlıq dastanları – “Koroğlu”, “Yusif-Əhməd”, “Alı bəy-Balı bəy” və “Dövlətyar”; 2.Eşq – “Şahsənəm-Qərib”, “Hüyrlukga-Həmra”, “Sayatlı-Həmra”, “Zöhrə-Tahir” “Leyli və Məcnun”; 3.Qəhrəmanlıq və eşq – “Seyfəlmələk-Mədxalcamal”, “Gül Bülbül”, “Gül-Sənubər”. R.Rəcəbov eşq və qəhrəmanlığın birlikdə mövzu olaraq yer aldığı dastanlarda igidliyin sevgi və sevgili uğrunda edildiyini söyləyir [16, s.55-56,59].

2. S.Qarriyev: 1.Realist eşq dastanı – “Leyli-Məcnun”, “Zöhrə-Tahir”; 2.Fantastik eşq dastanı – “Seyfəlmələk-Mədxalcamal”, Gül-Sənubər”; 3.Qəhrəmanlıq – a) eşq və qəhrəmanlıq- Şabəndənin “Gül-Bülbül” dastanı; b) savaş dastanları “Yusif-Əhməd”, “Alı bəy-Balı bəy”, “Xocamverdi xan”; 4) Realist dastanlar – bu cür dastanlarda şairlərin həyatı və onların ətrafında cərəyan edən tarixi hadisələr işlənir. Bu tip dastanların böyük qismi XVIII-XIX əsrlərdə yaradılmışdır. a) tarixi qəhrəmanlıq – Məğrubinin “Dövlətyar”, Misgin Qılıncın “Batır Nəfəs”, Məhəmmədrəhim və Dovan kimi şairlərin dastanları; b) bioqrafik dastanlar – Seydidinin “Qoşa budağım”, Bəhrinin “Dərviş Bəhri”, Talibinin “Talibi və Sahibcamal”; c) eşq və sosial mövzulu dastanlar-Molla Murtun “Əmr Zərli” dastanı; 5) Dini dastanlar – a) Dini eşq dastanı – Əndəlibin “Yusif və Züleyxa”; b) Din və din uluları ilə bağlı dastanlar – “Baba Rövşən”, “Zeynal Ərəb”, “İbrahim Ethəm”; 6) Tərcümə dastanları – Əndəlibin farscadan tərcümə etdiyi “Mirzə Həmdəm” dastanı [15, s.38-54].

3. N.Yusifov və C. Yusifova: 1) Qəhrəmanlıq dastanları – “Koroğlu”, “Yusif-Əhməd”, “Dövlətyar”; 2) Eşq və lirik mövzulu dastanlar – “Leyli və Məcnun”, “Tahir və Zöhrə”, “Şahsənəm Qərib”; 3) Baxşılardan həyatından bəhs edən dastanlar – “Nəcəf oğlan”; 4) Fantastik dastanlar – “Gül Bülbül”, “Gül Sənubər”, “Seyfəlmələk-Mədxalcamal” [17, s.95]. Bu təsnifatda N.Yusifov və C. Yusifova “Koroğlu”nu da “dastan” termini altında dəyərləndirərək həmin dastanın yalnız “epos” deyil, “dastan” termini ilə də işlədilib biləcəyini təsdiqləyən tədqiqatçıların fikirlərinə qatılmış olduqlarını vurğulamaq istəmişlər.

4. Babış Mametyazov – 1) Qəhrəmanlıq dastanları – “Koroğlu”, “Yusif-Əhməd”, “Alı bəy-Balı bəy”, 2) Eşq dastanları – “Şahsənəm-Qərib”, “Nəcəf oğlan”, “Sayatlı-Həmra”; 3) Fantastik dastanlar – Şeydinin “Gül-Sənubər”i, Məğrubinin “Seyfəlmələk-Mədxalcamal”, Şabəndənin “Gül-Bülbül”, “Hüyrlukga-Həmra”, “Qasım oğlan” [9, s.38-43].

5. Cəmilə Qurbanova – 1) Realist; 2) Fantastik, 3) Qəhrəmanlıq; 4) Tarixi, 5) Dini, 6) Tərcümə dastanları [20, s.119].

6. Bayram Şamiradov – 1) Qəhrəmanlıq dastanları – “Koroğlu”, “Yusif-Əhməd”, “Alı bəy-Balı bəy”; 2) Tarixi qəhrəmanlıq dastanları – “Dövlətyar”, “Xocamverdi xan”, “Cəfənamə”; 3) Eşq dastanları – bu dastanlarda savaş yoxdur, bəzilərinin müəllifi olduğu halda, bəziləri anonimdir. “Şahsənəm-Qərib”, “Əsli-Kərəm”, “Sayatlı-Həmra”, “Hüyrlukga-Həmra”, “Leyli-Məcnun”, “Yusif-Züleyxa”; 4) Eşq-fantastik dastanları – “Məlikə-Dilaram”, “Gül-Senubər”, “Seyfəlmələk-Mədxalcamal”, “Gül-Bülbül” və s.; 5) Dini dastanlar – “Ray Çini”, “İmam Batır”, “Baba Rövsən”, “Zeynal Ərəb”; 6) Baxşılıqla bağlı dastanlar – “Nəcəf oğlan” [12, s.261-267].

7. A.B.Alptekin Türkiyədə türkmən dastanlarını tarixi dövrlərə görə təsnif etmişdir. 1) “Orta Dövr / Eposlar və anonim xalk dastanları dövrü” – “Koroğlu”, “Sayatlı-Həmra”, “Hüyrlukga-Həmra”, “Nəcəf oğlan”;

2) “Klassik dövr / Avtorlu dastanlar dövrü” – “Leyli-Məcnun”, “Yusif-Züleyxa” [5, s.425-429].

8. Halil İbrahim Şahin: 1) Qəhrəmanlıq dastanları – “Koroğlu”, “Yusif-Əhməd”, “Alı bəy-Balı bəy”, “Tulum xoca”, “Dövlətyar” kimi dastanlarda “qəhrəmanlıq və hərbi mücadilə” dastanının əsil mövzunu formalaşdırmışdır. Eşq və dini mövzular yer alsada, qəhrəmanlığın önünə keçə bilməmişdi; 2) Eşq dastanları – “Şahsənəm-Qərib”, “Sayatlı-Həmra”, “Hüyrlukga-Həmra”, “Əsli-Kərəm”, “Leyli-Məcnun”, “Yusif-Züleyxa”, “Zöhrə-Tahir”, “Gül-Bülbül”, “Gül Senubər”, “Nəcəf oğlan”, “Gövhər qız və Şirali bəy”; 3) Dini dastanlar olmaqla təsnif edib. Tədqiqatçı bildirir ki, islamiyyətin qəbulundan sonra İslamda qəhrəmanlıqları ilə ön plana çıkmış Hz.Əli və Hz.Həmzə kimi dini şəxslər haqqında yayılan hekayələr Türk coğrafiyasında sevilərək oxunan mətnlər olur. Həm yazılı həm də şifahi mənbələrdən alınan bu hekayələr “cəngnamə” adlı yeni növ meydana gətirmişdir. Din və qəhrəmanlıq mövzularının birlikdə yer aldığı cəngnamələr arasında Hz.Əli ilə bağlı olanlar daha çox diqqət çəkmişdir [11, s.68,77,80]. Həmzənamə, Danişməndnamə və Battal Gazi kimi hekayələrlə yanaşı Hz.Ebubəkir, Hz.Ömər və Hz.Osman kimi müsəlman qəhrəmanların hekayələri də xalq arasında böyük etibar qazanmışdır [6, s.639]. “Baba Rövsən”, “Zeynal Ərəb”, “Məhəmməd hənəfiyə” kimi dastanlar Hz.Əlinin çevrəsində formalaşmışdır.

Dastanların bir çoxunda fantastik, dini, mifik ünsürlər olduğundan türkmən dastanlarını daha şəxəli bölməyə ehtiyac yoxdur. Hər ünsürə görə təsnif etsək daha da geniş təsnifat alınar. Türkmən dastanlarını qəhrəmanlıq, eşq və baxşılıqla bağlı dastanlar kimi də qruplaşdırma bilərik.

Türkmənistan dastanlarında obrazların bölgüsü də maraqlı çəkən məqamlardandır. Həmin bölgüyə diqqət yetirək:

- 1) **Alp-Batır tipləri**-Koroğlu, Aytgəldi, Yusuf-Ahmet, Alı beg və Balı beg, Eyvaz (Övez), Ər Həsən, Nuralı, Dövlətyar bəy
- 2) **Qadın tiplərinin** özü də bir neçə yerə bölünür: a) Ana, sevgili, həyat yoldaşı; b) Mübariz qadınlar; c) Cadugər və falçı qadınlar;

- 3) **Düşmən tiplər:** a) Qızılbaşlar, Reyhan Ərəb və qardaşı Ərəb Reyhan, Bəzircan Osmanlı padişahı Hünkar, Xivə xanı və Balı bəy; b) Hiyləgər tiplər; c) Qılınc kəsməyən qeyri-adi tiplər; 4) Köməkçi obrazlar: köməkçi qadınlar, at, qılınc, quşlar, sehrlilə ayaqqabılar, çobanlar, Bəzircanlar.

Türkmən dastanlarında qoyulan motivlər:

- 1. Sosial həyatla bağlı motivlər:** uşaqsızlıq, göbək kəsdiləri, ad vermə, yas, baxışlıq ənənəsi və baxışlar, toy. Toy motivi özü də müxtəlif bölgülərlə səciyyələnir: doğum və ad qoyma ilə bağlı toy, evlilik toyu, mübarizədən qayıdış, söhbət, taxta çıxış toyu.
- 2. Qeyri-adi hadisələrlə bağlı motivlər:** öldürüb diriltmə, yuxu, fal, qeyri-adi quşlar-Simurq, Bilbilgöy, Dövlət quşları; Qeyri-adi ünsürlər-qeyri-adi su, qeyri-adi torpaq; Qeyri-adi məkanlar-Kaf dağı, İrəm bağı; Qeyri-adi varlıqlar-əjdaha, div, Pəri, Bərzənni (Yamyam)
- 3. Cadu və sehrlə bağlı motivlər:** cadu; sehrlilə saç, üzük, əsa, papaq, ayaqqabı, paltar, ağac, quşaq; şəkil dəyişdirmə;
- 4. Dini motivlər:** Allah / Xuda / Haqq; Peyğəmbərlər; Mələklər-Əzrail, Cəbrayıl; Ərənlər / Pirlər-Baba Pir / övliya, Hz.Əli, Xızır, dua.
- 5. Digər-başqa motivlər:** Ov və ovçuluq; Hiylə; Tələ qurmaq və dustaqlıq; Qılınc dəyişdirmək; İmtahan; Cəzalandırma və mükafatlandırma. Türkmən dastanları “Oğuz Kağan” dastanı, “Kitabı Dədə-Qorqud” dastanı və Firdovsinin “Şahnamə”sindən qaynaqlanmış, “Sindibadnamə”, “Kəlilə və Dimnə”, “Min bir gecə nağılları”ndan təsirlənmiş ərəb, fars, hind yazılı qaynaqlarından da faydalanmışdır [11, s.126]. Beləliklə, türkmən dastanlarının qaynaqlanmasını yerli və xarici qaynaqlar olaraq iki qrupa ayıra bilərik. “Koroğlu”, “Yusif və Əhməd”, “Dövlətyar”, “Alı bəy-Balı bəy”, “Tulum Hoca” yerli, “Rüstəm Zal”, “Şabəhram”, “Gül Sənubər”, “Seyfəlmələk Mədhalcamal”, “Gül Bilbil” adlı dastanlar isə xarici qaynaqlara söykənir.

Əsasən qəhrəmanlıq və eşq mövzuları ətrafında şəkilləndirilən türkmən dastanları ərəb, fars ədəbiyyatından və nağıllardan qaynaqlanmışdır. Nəzm və nəsrin növbələşməsi ilə qurulan dastanlar bu mənada Azərbaycan və Türkiyədəki hekayə və dastanlarla olduqca oxşardır [7, s.5]. Ancaq yalnız mənsur halda yazılan dastanlar da vardır. Koroğlunun qollarından olan “Əvəz və Qırat”, “Əvəzin oğlu Nurəli”, “Əhməd bəyin evlənməsi” qolları buna nümunədir [8, s.39]. Dəyişikliklərin danılmaz olduğu Türkmən dastanlarında nəsrə daha çox, nəzmdə isə daha az nəzərə çarpan bu dəyişiklikləri etmək də ustalıq, təcrübə və yaradıcılıq tələb edir [13, s.40].

Əsasən qəhrəmanlıq və eşq mövzuları ətrafında şəkilləndirilən türkmən dastanları ərəb, fars ədəbiyyatından və nağıllardan qaynaqlanmışdır. Nəzm və nəsrin növbələşməsi ilə qurulan dastanlar bu mənada Azərbaycan və Türkiyədəki hekayə və dastanlarla olduqca oxşardır [7, s.11-18].

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Qədim Türk Ədəbiyyatı. Bakı, 2004, 322səh.
2. Nəbiyev A. Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı.I kitab, Bakı: “Çıraq”. 2009, 640 səh.
3. Nəbiyev A. Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı. Bakı, 2002, 678 səh.

4. Təhmasib, M. H. Azərbaycan Xalq Dastanları (Orta Əsrlər) Bakı, 1972.
5. Alptekin Ali Berat. "Halk Hikâyeleri", Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi, C 2, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2002, s.425-429.
6. Çetin İ. Baba Rövnşan Destanı Üzerine Bir İnceleme / I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-II, Ankara, 2007, s.639
7. Ekici M. Destan araştırma ve incelemelerinde kullanılan bazı terimler hakkında II // Milli Folklor, 14(54), 2002, Yaz, s.11-18.
8. Ergin M. Dede Korkut Kitabı I. Giriş-Metin-Faksimile. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994, s.81.
9. Mametyazov Babış. "Türkmen Halk Destanları", Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, 20, Ağustos, 1998, s.38-43, s.39.
10. Sümer Faruk. Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri-boy teşkilati destanları. Ankara, 1972.
11. Şahin H.İ. Türkmenistan sahesi destançılıq geleneği ve Türkmen destanları. Doktora Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk dili ve edebiyatı anabilim dalı, Balıkesir, 2009, s.68-80.
12. Şamuradov B. "Âşık ve Bahşı Geleneği Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000, s.261-267.
13. Aşırov N. Göroğlu. Aşgabat: Türkmen Devlet Neşriyatı, 1958, s.40.
14. Durdiyev K., Nepesov T. Yusup-Ahmet (Dessan), Aşgabat: Magarif, 1995 s.180.
15. Garrıyev S. Türkmen eposı, dessanları ve gündoqar halklarının epiki dörüdciligi. Aşgabat: İlim, 1982, s.38-54.
16. Rəcəbov R. Edebiyyat ılımda değışli terminlerin sözlüğü. Aşgabat: Türkmenistan neşriyatı. 1966, s.55-59.
17. Yusupov C. Türkmen dili ve edebiyatı. Aşgabat: Dessur, 1992, s. 95.
18. Жирмунски, В. М. Тюрский Героический Эпос, Москва, 1974.
19. Киселйов С.В. Древняя История Южной Сибири, Москва, 1951.
20. Kurbanova D. The Singing tradition of turkmen epic poetry // The oral epic: Performance and music, ed: Karl Reichl, Berlin: Verlag für, Wissenschaft und Bulding, s.119.

Summary

Problems of Classification, Type and Motive in the Turkmen Epos

This article is devoted to the research of oral Turkmen literature. The article touches on the types and motives of epics, as well as leads an excursion into the ancient Turkmen epistemology. Research relies on Turkish, Turkmen, Russian, and English literature. This indicates that the given problem is being studied in other countries as well.

Резюме

Проблемы классификации, типа и мотива в туркменском эпосе

Данная статья посвящена изучению устной литературы в туркменской письменности. В статье затронуты типы и мотивы эпосов, а также проведен экскурс в древнюю туркменскую эпистемологию. Исследования, проводимые в данной статье опирались на турецкую, туркменскую, русскую и английскую литературу. Это также указывает на то, что данная проблема изучается и в других странах.

Rəyçi: fil.f.d. V.Fətullayeva

Ətrabə Gül
Bakı Mühəndislik Universiteti

XIV-XV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ŞEİRİ İNTERTEKSTUALLIQ KONTEKSTİNDƏ (İMADƏDDİN NƏSİMİ ŞEİRLƏRİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: *sufizm, hürufizm, sufi ədəbiyyatı, vəhdət-əl vücud, irfan fəlsəfəsi*

Keywords: *sufism, hurufism, sufi literature, wahdatul-wujud, irfan philosophy*

Ключевые слова: *суфизм, хуруфизм, суфийская литература, вахдат аль-вуджуд (единство бытия), ирфанская философия*

Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyində XIV-XV əsrlər xüsusi mərhələdir. Bu dövr Azərbaycan poeziyasının inkişaf tendensiyasını, təriqət dünyagörüşünün, irfan fəlsəfəsinin mahiyyətini, ədəbi-mədəni mühitin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq baxımından mühüm önəm daşıyır.

Dövrün siyasi prosesləri, ədəbi-mədəni mühitin ümumi dinamikası, anadilli poeziyanın inkişaf tendensiyası, milli düşüncənin oyanışının məzmun səciyyəsi və s. bütün tərəfləri ilə ciddi bir mahiyyəti müəyyənləşdirir. M.Əvhədi, M.Şəbustəri, Ə.Təbrizi, Q.Bürhanəddin, F.Nəimi, İ.Nəsimi, Ş.Q.Ənvar, B.Şirvani, M.C.Həqiqi, Kışvəri, Həbibə və s. kimi sənətkarların adının və yaradıcılığının ehtiva etdiyi təsəvvür bütünlükdə ədəbi-mədəni prosesin möhtəşəmliyini aydınlaşdırır. Bu dövrü təsadüfi deyildir ki, çox zaman ədəbiyyatın Nizamidən sonrakı, Füzulidən əvvəlki mərhələsi kimi də xarakterizə edirlər. Çünki N.Gəncəvinin istedadı nəinki Azərbaycan, bütünlükdə Şərq xalqlarının ədəbi-mədəni mühitində elə bir mərhələ səviyyəsində yüksəlmişdi ki, ondan sonrakı ədəbiyyat müxtəlif kontekstlərdə onun istedadından bəhrələnməyə üstünlük vermişdi. Təsadüfi deyildir ki, H.Şirazi “əski dünya Nizamının nəzmi kimi gözəl söz yetirməmişdir” söyləyirdi.

XIV-XV əsrlər ədəbiyyatı digər müstəvidə öz qaynağını epos ənənəsindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından gələn əski düşüncə modellərindən qidalanmaqla böyük ideallara köklənirdi. N.Gəncəvidən sonrakı mərhələnin möhtəşəm abidələrindən olan “Dastani-Əhməd Harami”, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif”, A.Ərdəbilinin “Fərhadnamə”, Ə.Təbrizinin “Mehr və Müştəri” və s. əsərlər bunun nümunəsidir. Burda məsələnin mahiyyəti təkcə təhkiyənin ümumi struktur elementləri baxımından deyil, həm də məzmun, düşüncə axarı ilə ənənənin yaşarlığına köklənmişdi. Bədii mətnin formullar sistemi, arxitektonik mənzərəsi daha əski qatların, ruhun ifadəsi və ötürücülük missiyasına xidmət edirdi.

Orta əsrlər ədəbi-mədəni məfkurəsini, dini-fəlsəfi düşüncəsini faktlaşdıran digər bir xətt təriqət dünyagörüşünün aparıcı funksiyası ilə müəyyənləşir. Həsən Bəsiri, Zünun -əl-Misri, Bəyazid Bistami, Həllac Hüseyn ibn Mənsur, Cüneyd Bağdadi, Əbülqasım Quşeyri, Əli Hamid Qəzali, Mühyəddin ibn Ərəbi, Əhməd Yasəvi, Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə, Məhəmməd Bəhaəddina, Hacı

Bektaş Vəli, Fəzullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi və s. kimi böyük mütəfəkkirlərin fəaliyyətləri ilə müəyyənləşən təriqət dünyagörüşü bütün müstəvilərdə ədəbi-mədəni proseslərin mahiyyətinə yüklənir. İlahi məqam, ilahi keyfiyyət kimi ruhani təsəvvürlərlə süslənən bu düşüncə modelinin əsasında mənəvi təmizlənmə, irfani biliyin kəsb olunması dayanırdı. Dərvişlər və dərvişlik missiyası bütün parametrləri ilə bu mahiyyətin bir model olaraq yaşamına xidmət edirdi. XIV-XV əsrlər ədəbiyyatını, İ.Fəzlullahın, İ.Nəsiminin yaradıcılığını bunsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. “Məkansız oldu Nəsimi, məkanı yoxdur anın” deyən şairin həyatının bütün təfəsilatı, məram və məqsədi şeirlərində aydınlaşır. Həyatının bütün məqamlarına baxdıqda da bu aydınlıqla görünür və Təbriz, Şamaxı, Bakı, Bağdad, Şam, Mərəş, Misir, Hələb, Bursa və s. ərazilərdə onun ideya carçısı olaraq yaşadığı, dərvişənə həyat keçirdiyi aydınlaşır. Yasəvilik, bəktaşilik, nəqşibəndilik, qələndərlik və s. təriqətlərdə özünü göstərən bu missiyanın mahiyyətində dayanan məsələlər nə qədər fərqliliklərə, ayrı çalarlara baxmayaraq daha çox eyniyyətlikləri ilə diqqəti cəlb edirdi.

İ.Nəsimi şəxsiyyəti və yaradıcılığı orta çağ poeziyasında əlçatmazlıq nümunəsidir. Şeirlərindəki poetik sistem, rəmzlərin funksional mahiyyəti, hürufiliyin təməl prinsipləri, irfan dünyagörüşü, təsəvvüf fəlsəfəsi qeyri-adi mükəmməlliklə özünə yer alır və sistemli təhlilləri zəruri edir.

İ.Nəsimi yaradıcılığı fundamental xarakteri, məzmun çalarları və bütünlükdə mahiyyəti etibarilə Azərbaycan ədəbiyyatının keçib gəldiyi yolda ayrıca bir hadisədir. Məhz bunun nəticəsidir ki, ayrı-ayrı dövrlərin təzkirəsində görkəmli sənətkarın həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif səpkili fikir və mülahizələr yürüdülmüşdür. Qəstəmonlu Lətifi, Aşiq Çələbi, Həsən Çələbi, Ali, Əmir Kəmaləddin Hüseyin, Bursalı Məhəmməd Tahir və başqalarının şairlə bağlı mülahizələri görkəmli sənətkara olan marağın nəticəsidir. Bütün parametrlərdə İ.Nəsimi N.Gəncəvidən sonrakı dövr ədəbiyyatın ən görkəmli simaları sırasındadır. “Klassik Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Nəsiminin yaradıcılığı Azərbaycan bədii fikrinin tarixində ən əhəmiyyətli bir yer tutur. Nəsimi Azərbaycan dilində yaradılıb inkişaf edən şeirin yolunu işıqlandıran ilk sənətkarlardandır” [6, s.5]. Doğrudan da Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolunda İ.Nəsiminin adı və zəngin yaradıcılığı xüsusi şərəfli yer tutur. Bu şərəfli yerin müəyyənliyi bir sıra istiqamətdə özünü göstərir:

- a) anadilli poeziyanın zənginləşməsində oynadığı rol baxımından;
- b) hürufi təriqətinin mahiyyətinin aydınlığı kontekstində;
- c) şəxsiyyətin yaradıcılıqda funksional çəkisinin görünüşü timsalında;
- ç) dil və üslub özünəməxsusluğunun parametrləri müstəvisində;
- d) dövrün ictimai-siyasi proseslərinə açıq mövqe nümayişi ilə;
- e) ideali (əqidəsi) baxımından şəhidlik zirvəsinə ucalması kontekstində və s.

Bütün bunlar təkcə İ.Nəsimi timsalında deyil, Azərbaycan, Şərq və türk xalqları kontekstində yaradıcı şəxsin mövqe nümayişi və əqidə dönməzliyinin paradigmasıdır. Onu da əlavə edək ki, Nəsimiyə qədər də bunun müxtəlif nümunələri olmuş və daha çox isə 922-ci ildə Həllac Mənsurla səciyyələnən faktı vardır.

Şərq xalqlarında, eləcə də klassik ədəbiyyatda, folklor yaddaşında H.Mənsurun adı haqq yolunun əzabkeş mücahidi kimi ədəbi-bədi, ictimai-fəlsəfi düşüncənin yaddaşına yazılmışdır. “Mən özüm yoxam, məndə olan da haqdır” deyən Həllac Mənsur batini baxımdan haqla fərqin olmadığı düşüncəsində dayanırdı. Həllac Mənsurla, Fəzullah Nəimi ilə İmadəddin Nəsimi arasında olan düşüncə axarının dinamikası, intertekstual sistemi bütünlükdə ilahi keyfiyyətlərin kəsbinə, batini təmizliyin ruhani məqamına oturuşur. Məhz ona görə də F.Nəimi vurğulayırdı ki, “hər qətrədə, hər zərrədə tapdınsa təcəllə, ol dəmdə ənəllah səsi zərrətdən ucaldı”. Böyük fəlsəfi düşüncəyə köklənən İ.Nəsimi sələflərinin irfani təsəvvür konsepsiyasında elə ucalıq məqamına yüksəltdi ki, bununla özünün əlçatmazlığını bəşər yaddaşının tarixinə yazdı. Onun şəxsində orta əsrlərin möhtəkirliyi, cahangirlik təsəvvürləri, şahların, xaqanların mənəm-mənəmliyi çilik-çilik olub dağıldı. Ölümü ilə bəşər tarixinin yaddaşına əqidənin, ölümsüzlüyün, amalın daha uca ola bilmək nümunəsini verdi. Təkcə şair, insan, təriqət yolçusu, hürufi olmaqla deyil, həm də İ.Nəsimi adında formalaşan təsəvvürlə insanlığın tarixinə adını yazdı, “şəha, mehrindəndir, yoxa aşinalıqdandır, cismimi sər ta qədəm soyarlar ağrımaz” söyləməklə bütün ideolojilərə öz mövqeyini nümayiş etdirdi. Məlum olduğu kimi, “Azərbaycanın orta əsrlər ictimai-dini-fəlsəfi və ədəbi-mədəni gerçəkliyində sufizmdən sonra öz əksini tapan ikinci bir təriqət cərəyanı da hürufilikdir. Doğrudur, sufi ideyaları daha erkən təşəkkül tapmış, daha əhatəli və uzunömürlü olmuş, ictimai, dini-fəlsəfi, ədəbi-mədəni həyatın daha geniş sahələrinə nüfuz etmiş, kütləviləşmiş, orta əsrlər islam şərqində ədəbi meydanın daha böyük sahəsini öz təsiri altına almışdı. Ancaq bu dövrdə hürufiliyin də özünəməxsus yeri vardır” [1, s.197]. Məlum olduğu kimi, XIV-XV əsrlər Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının ən ağır illəri kimi tarixin yaddaşına yazılmışdır. Teymurilərin, monqolların, osmanlıların apardığı mücadilə, cahangirlik savaşları Azərbaycanın, bütünlükdə Şərqin ictimai, siyasi, mədəni tarixindən qırmızı xətlə keçir. Qarşıdurmalar, mənəm-mənəmlik savaşları mahiyyəti, bütün parametrləri ilə qırğınlar, şəhərlərin, kəndlərin xaraba olmasına, böyük köçlərə yol açırdı. Belə vəziyyətdə bu müharibə aparan cahangirlərin cahangirlik ehtirasına qarşı duracaq qüvvələr və fikir axınları da formalaşırdı. Hürufilik bir dini-fəlsəfi, ədəbi-mədəni fikir layı kimi bir istiqamətdə məhz baş verənlərə mövqe nümayişi kimi görünürdü. Dərviş və dərvişlik misiyası ilə bu ideoloqlar daha çox xalqa sahib çıxmaq funksiyası ilə marağa səbəb olurdu. “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam” düşüncəsinin polifonik qatlarında bir istiqamətdə məhz bu sığmamazlıq düşüncəsi dayanırdı.

F.Nəimi, M.C.Həqiqi, Süruri, Tüfeyli və s. kimi sənətkarlar hürufilik məfkurəsi və dövrün ədəbi-mədəni düşüncəsinin dinamik mənzərəsi baxımından özünəməxsus yaradıcılıq və üslub keyfiyyətləri ilə marağa səbəb olmuşlar. Dövrün bütün problemləri, baş verən siyasi gərginliklər, ictimai-sosial sferanın yaşantıları, qarşılaşdığı mürəkkəbliklər F.Nəiminin bir hürufi mürşidi olaraq ciddi və həm də dönməz fəaliyyəti üçün əsas olmuşdur. Onun lirik şeirlər divanı, “Ərşnamə”, “Məhəbbətnamə”, “Növmnamə”, “Cavidannamə”, “Vəsiyyətnamə” əsərləri ədibin düşüncəsinin və mücadiləsinin əsas xətlərini aydınlaşdırmaq üçün mükəmməl

mənbədir. F.Nəiminin hürufiliyə gəlib çıxması və bir məfkurə modeli olaraq hürufiliyi formalaşdırması onun müxtəlif səpkili əsərlərində, divanında özünün təfsilatlı ifadəsini tapmışdır. Ərəb və fars dillərini mükəmməlliklə bilən, yunan və şərqi fəlsəfəsinə dərinlən bələd olan, Qurani və dini elmləri lazımı qədər mənimsəyən F.Nəimi hürufiliyi vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin mahiyyət prinsipləri üzərində formalaşdırmışdı. Onun düşüncəsinə görə bütün varlıqlar, maddi olanla mənəvi, Allah, kainat və insan vəhdətdədir, onların harmoniyası vəhdəti-vücutun mahiyyətini müəyyənləşdirir. Hürufiliyin özünəməxsusluğunda söz və hərflərlə düşünmə modeli dayanır. Allah, söz, kainat, insan bütünlükdə sistemi, düşüncə doktrinasını ehtiva edir. Məhz ona görə də F.Nəimi “özünü dərk et, həqiqətlər ola aydın sənə, Cəbrayıl da baş əyib qarşında dönsün çəkərə” söyləyirdi. Sufi və hürufi təsəvvüründə insanın özünü dərk, mahiyyətində olanların aydınlığı ruhani dünyanın aydınlığıdır. Həqtəlanın özünün adəm hesab olunması məqamı, təsəvvürü bir tərəf kimi qabardılır. İ.Nəsimi şeirlərində çox aydınlıqla “Həqtəala adəm oğlu özüdür” qənaətini ortaya qoyurdu. Burada təkcə mənəvi keyfiyyət və dəyərlər deyil, əlbəttə bu güclü tərəfdir, həm də camal gözəlliyi qabardılırdı.

Aləmi tutdu bu gün zülfü ruxun dastanı,
Afərin hüsnünə, ey fitneyi-dövrən, bəri gəl!
Gözlərim yaşı axar, aləmi tufan götürər,
Ey pəricöhrə, boyu sərv-i-xuraman, bəri gəl! [7, s.5].

XIV-XV əsrlər Azərbaycan poeziyası İ.Nəsiminin bədii-estetik, dini-fəlsəfi dünyagörüşü ilə yeni bir mahiyyət kəsb edir. Göründüyü kimi, misraların fikir yükü, obrazlılıq, həyat həqiqətinə və ilahi keyfiyyətlərə yüklənmə bütün misra, bənd və şeirin əvvəlindən axırına qədər bir-biri ilə bağlanmaqla mahiyyətin aydınlaşmasına, hürufi təsəvvüründə oturuşmuş modellərin aydınlığına və ifadəliliyinə köklənir. Nəsimi şeirinin qüdrətində hürufilik özünün ən parlaq dövrünü yaşayır və bütün tərəfləri ilə Şərqi ideoloji sistemini özündə ehtiva etmək gücü ilə xarakterizə olunur.

Hürufiliyin dini-fəlsəfi, ədəbi-mədəni hərəkət kimi möhtəşəmliyinin faktı və əzəmətlilik meyarı İ.Nəsiminin fəaliyyəti və şəxsiyyəti ilə fəlakətləşir. Təriqətin yaradıcısı F.Nəiminin şəxsiyyəti və fəaliyyəti ilə onun böyük davamçısı İ.Nəsiminin fəaliyyəti və şəxsiyyəti arasında olan bağlılığın mahiyyəti ilahi keyfiyyətə yüklənmə ilə bağlıdır. F.Nəimi Şirvanda tutularaq Naxçıvana aparılmış və bir müddət saxlandıqdan sonra Əmir Teymurun əmri ilə Miranşah tərəfindən öldürülmüşdür. İ.Nəsimi isə Misir məmlük sultanı Əl-Müəyyəd Seyfəddinin əmri ilə Hələb şəhərində faciəli şəkildə öldürülür. Mürşidinin ölümündən təsirlənən İ.Nəsimi ürək yangısı ilə məşhur “Ayrıılır” rədifli qəzəlini yazır:

Ey müsəlmanlar, mədəd ol yarı-pünhan ayrılır,
Ağlamayım neyləyim, çün gövdədən can ayrılır.
Ey sənəm, hicran əlindən naleyi-zar eylərəm,
Gözlərimdən sanasan dəryayi-ümman ayrılır [1, s.199].

Bu misralar dövrün ictimai-siyasi, mədəni mənzərəsini, baş verən proseslərin ağırlığını, hürufiliyə qarşı olan amansızlığın mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün lazımı qədər material verir. F.Nəiminin ölümündən sonra onun müridləri nə qədər sarsıntı yaşasalar da, lakin mürsidlərinin ideyalarını, hürufiliyin ümumi prinsip və məram-məqsədini yaymaq, yaşatmaq yolunu tutdular. Tarixi mənbələrin verdiyi bilgiyə görə, Nəsimi Türkiyəyə, İraqa, Suriyaya gedir və onun böyük istedadı hər yerdə xüsusi sevgi və ictimai qəbul ilə qarşılanır. O, Türkiyədə Şeyxi, Rəfi ilə görüşür, mənbələr ona olan marağın həmişə çoxalan istiqamətdə getdiyini vurğulayırlar. “Nəsimi Türkiyədən ərəb ölkələrinə, İraqa, Suriyaya gedir, yeni-yeni adamlarla görüşüb dostlaşır. Suriyanın şeir, sənət xadimləri, tərəqqipərvər adamları Nəsimini mehribanlıqla qarşılayır, ona dərin ehtiram bəsləyirlər. Ərəb dilini, ərəb ədəbiyyatını yaxşı bilməsi sayəsində Nəsimi Suriyada qabaqcıl ərəb ziyalıların diqqətini özünə cəlb edir, onların içərisində böyük hörmət qazanır. Ehtimal etmək olar ki, şair ərəbcə şeirlərini də burada yazmışdır” [5, s.19]. F.Nəimi həbs edildikdən sonra “Vəsiyyətnamə”-sini yazır və baş verə biləcək bütün müşkülləri orada xüsusi həssaslıqla qeyd edib müridlərinə çatdırmağa çalışır. Çünki dəhşətli irticanın ayaq alması hansısa ümid yerinə əsas vermirdi. Böyük mürsidə olan münasibət, davranış və amansızlıqlar onu düşünməyə məcbur edirdi və müridlərinə özünün sonuncu tapşırıqlarını verməklə gələcək fəaliyyət sistemini təqdim edirdi. Lakin İ.Nəsimi öz əqidəsi, inamı ilə apardığı mücadilədə heç bir tərəddüdlərə şərait yaratmadı. Hürufi ideyalarını bütün varlığı, mahiyyəti ilə yaymaq, kütlənin mədəni dünyasına ideallıqları, ilahi keyfiyyətləri təlqin etməklə insanın möhtəşəmliyini bir daha anlatmaq yoluna çıxdı. “Varı möhnətdir bu cahanın, nə umarsan, ey könül, lənət olsun bu cahanə, həm cahanın varinə” deməklə öz mövqeyini ortaya qoyurdu. Lakin bütün baş verənlər təmsalında bu da son kimi görünmürdü və mətn informasiyasında ciddi suallar ortaya çıxır. İ.Nəsimi dövrün problemləri kontekstində bütün olacaqlara, insan anlamında baş verənlərin səbəb və mahiyyətinə diqqət yetirir.

Qanı bir əhdi peymanı bütün yar,
Qanı bir qövlü gerçək doğru dildar?
Qanı əhdində şol sabit qədəm kim,
Qoyum anın adın doğru, vəfadar.
Qanı həqqi bilən bir gerçək ər, kim
Ola doğru anın dilində göftar? [7, s.51]

Bütün bunlar İ.Nəsimi poeziyasının fundamental mahiyyətini, onun yaradıcı istedadının gücünü, həyat ideallarını, baş verənlər təmsalında apardığı mücadilənin məzmun laylarını və xarakterini aydınlaşdırmaq üçün əsaslı material verir. Hürufiliyin bir məfkurə, ədəbi-mədəni, dini-fəlsəfi hərəkət olaraq orta çağ ədəbiyyatında fundamental mahiyyət kəsb etdiyini aydınlaşdırır. Şərq ədəbiyyatında, dünya ictimai-mədəni fikir tarixində İ.Nəsimini bir şəxsiyyət meyarı kimi ortaya qoyur və bütün zamanlar üçün rəmzləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm və təhsil, 2014, 760 s.
2. Cəfər M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı, Azərnəşr, 1973, 350 s.
3. Füzuli M. Heyrət, ey бүт. Bakı: Gənclik, 1989, 224 s.
4. Qasımlı M. Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası. Bakı: Elm, 2002, 176 s.
5. Quluzadə M. Böyük ideallar şairi. Bakı: Gənclik, 1973, 140 s.
6. Quluzadə M. Nəsiminin həyatı və yaradıcılığı. Nəsimi. Seçilmiş şeirlər. Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1962, s. 5 (194).
7. Nəsimi. Seçilmiş şeirlər. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı effloresceNəşriyyatı, 1962, 194 s.
8. Nəsimi İ. İraq divanı. Bakı: Yazıçı, 1987, 336 s.
9. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1998, 632 s.

Summary

The Intertextuality of the XIV-XV Century Azerbaijani Poetry (Based on I.Nasimi`s Creativity)

XIV-XV century of Azerbaijani poetry captures a special line in the history of literature. The period provides thorough guidance and datum on the development direction of the literature after N.Ganjavi, enrichment continuum of vernacular poetry, clarification of tasawwuf(sufi) literature. The period is also acknowledged with its prominent representatives like M.Avhadı, A.Ardabili, A.Tabrizi, M.J. Hagigi, F.Naimi, I.Nasimi, G.Burhanaddin, and many others. The study of these literati provides us with the expertise of the general stream of the literary process as well as a complete vision of the socio-political process. The reason and ground of Hurufi tarigah founded by Naimi, widely propagation of this cult by Nasimi subsequently and spreading it among people due to his predisposition and aptitude, create corpulent ideas on the literary- cultural process of the period. Some very deep problems, like Hurifi philosophy, a human concept, the relationship between God, and human, tangibles and intangibles constitute the trunk of Nasimi`s poems, throw light on the personality, and comprehensiveness of creative spirit of him.

Резюме

Интертекстуальность азербайджанской поэзии XIV-XV века (на основе творчества И. Насими)

XIV-XV века являются значительным этапом в азербайджанской поэзии. В этот период предоставлено достаточно сведений для разъяснения общего направления развития литературы после Н.Гянджеви, процесс процветания поэзии родного языка, основные принципы суфийской поэзии. В этой эпохе существуют выдающиеся представители такие как М.Авхади, А.Ардебилли, А.Табризи, М.Д.Хагиги, Ф.Наими, И.Насими, Г.Бурхануддин и т.д. Богатое литературное наследие предоставляет достаточно сведений не только для изучения течения общего процесса литературы, но и характеризуется способностью создания полного представления об общественно-политической среде. Формирует полное представление о причине и сущности создания секты хуруфи, распространения вероучения И.Насими на широ-

ком поприще и литературно-культурный процесс периода его природного таланта. Определяется основной фактурой мировоззрения хуруфи поэта, человеческая концепция указывающая на рост в стихах, отношения Всевышнего и Человека, материальная и моральная связь бытия. Разъясняет личность Насими, совершенство творческого таланта.

Rəyçi: f.e.d. N.Muradəliyeva

Səbinə Zeynalova
Azərbaycan Dillər Universiteti

EMİLİ DİKINSON, İNSAN VƏ TƏBİƏT VƏHDƏTİ

Açar sözlər: *din, təbiət, antropomorfizm, şair, çiçək*

Keywords: *religion, nature, anthropomorphism, poet, flower*

Ключевые слова: *религия, природа, антропоморфизм, поэт, цветок*

İnsan nə qədər mürəkkəb varlıq olsa da, Allahın yaratdığı ən ali varlıqdır. İnsan ağıl, zəkaya sahibdir. Cəsarətlilik, sevinc, bacarıq, yaradıcılıq və bunlara zidd olan hisslərdən asılı olan sonsuz keyfiyyətlər insana məxsusdur. İnsan özünə məxsus hal və həyəcanı, müxtəlif keyfiyyətləri istər xəyali varlıqlara (mələk, şeytan, iblis və s.), canlı-cansız (heyvanlar, Ay, ulduz, Günəş, stol-stul və s.) əşyalara köçürür. Bu antropomorfizm hesab olunur ki, buna ədəbi əsərlərdə rast gəlmək mümkündür. Hərçənd, təkallahlılığın təqdim olunduğu dillərdə bu hallar tamamilə təkzib edilir və dinə zidd fikirlər olduğu qeyd edilir. Bu keyfiyyətin çoxallahlı dinlərə məxsusluğu qeyd olunsa da düşünürük ki, ədəbi camiyyə buna dinlə deyil, insan beyninin fantastik, abstrakt təfəkküründən qaynaqlanaraq fəlsəfi psixoloji əsərlər yaratmışdılar. Və yaxud əsrlərlə insanlar öz dini təfəkkürlərini formalaşdırmış bütlərə inanmışlar. Qədim Yunanıstanda baş allah hesab olunan Zevs göyün və bütün dünyanın tanrısı idi. Şimşək və ildırımın yaradıcısı olub. Dəniz Allahı Paseydon, yaxud eşq və gözəllik ilahəsi Afrodita və onlarla bunlar kimi müxtəlif adda, müxtəlif obraz və sifətdə olan tanrılar... Bütün bunlar insanların öz əqli təfəkkürlərindən formalaşan, mücərrəd xarakterlərdir. İslamın müqəddəs kitabı sayılan Quran–i-Kərimdə olduğu kimi ondan öncə nazil olunmuş Tövrat və İncildə də öncəki dinlər, xüsusilə bütlərə sitaiş, çoxallahlılıq təkzib edilmişdir. Təkallahlılıq olan dinlərdə bu kimi sifətlər müxtəlif şəkillərdə və adlarda qeyd olunmuşdur. Lakin dindən fərqli olaraq yaradıcı yanaşmada bu bənzətmələr, daha geniş vüsət alıb, hətta cansız olan kiçik canlı və əşyalar bədii təsvir formasını almışdır.

Emili Dikinsonun şeirləri də bu baxımdan çox zəngindir. Emili Dikinsonun təbiəti bu qədər sevməsi, ona bu qədər bağlı olması, onun heyvanlara olan diqqəti, çiçəkləri, quşları belə incəliklə və dəqiqliklə təsvir edə bilməsinin səbəbi onun doğulub böyüdüüyü Homestead adlı mülləri idi. Geniş yaşıllığı olan bu mülləkdə Emili ömrünün sonuna kimi yetişdirdiyi çiçəklər, bitkilərlə birlikdə yaşayırdı. Hətta bir qohumuna yazdığı məktubunda “Mən bağda, yaşıllıqlar arasında böyümüşəm” deyər yazmışdı. Bu baxımdan Dikinsonun yaradıcılığında antropomorfizmdən bu qədər istifadə etməsini anlamaq olar. Ömrü boyu yazdığı 1800-ə dək şeirində ümumilikdə 700 dəfə heyvanlardan, 600 dəfə bitkilərdən, 317 dəfə isə quşlardan söz açmışdır. 350 dəfədən çox istinad etdiyi çiçəklərdən ən çox qızılqıldən bəhs

edən şair daha sonra nərgiz gülü, qızçıçəyi və s. güllərdən bəhs etmişdir. Bütün bunları nəzərə alsaq ümumilikdə Dikinsonu təbiət şairi adlandırmaq olar. O, təbiəti hiss etdiyi kimi təsvir edirdi.

Nature is what we see
The Hill – the Afternoon
Squirrel—Eclipse—the Bumble bee —
.... Nay – Nature is Heaven –
Nature is what we hear –
... Nay—Nature is Heaven —
Nature is what we hear —
The Bobolink—the Sea —
Thunder—the Cricket —
... Nay—Nature is Harmony [8]

Azərbaycan dilinə tərcüməsi:

Təbiət bizim gördüyümüzdür,
Gündüz vaxtı – bir təpə
Sincab- Tutulma- Çöl arısı-
....Xeyr- Təbiət Səmadır-
Təbiət bizim eşitdiyimizdir-
Göygurultusu - Çəyirtkə
.. Xeyr- Təbiət Harmoniyadır

(Tərcümə müəllifindir)

Bu şeirdə şair oxuculara təbiətin möhtəşəm gözəlliklərini, onun aliliyini təsvir edir. O demək istəyir ki, təbiət bizim ətrafımızdadır, biz tamamilə təbiətlə əhatə olunmuşuq, lakin, biz onu özümüzzlə heç yerə apara bilmərik. O sadə olduğu qədər də möhtəşəmdir, biz təbiətdən zövq ala bilərik, onu hiss edə bilərik, lakin, onu heç bir tabluya köçürə bilmərik. Bizim gördüyümüz sadəcə bir mənzərə, eşitdiyimiz bir səsdir. Lakin, əslində eşitdiyimiz sadəcə arının, quşların, dələnin səsi deyil, bütün bunlar təbiətin harmoniyasıdır.

Yaradıcı insanın əsas məharəti odur ki, təbiəti və orda baş verənləri təkrarlamasın, onu öz yaradıcı dili ilə ifadə edə bilsin. E.Dikinson tanrının ədəbi mühitə bəxş etdiyi bu cür şəxsiyyətlərdəndir. Tanrı təbiəti bəşəriyyətə ərməğan olaraq, ondan zövq almaq, istifadə etmək, yaşamaq və yaşatmaq üçün bəxş edib, hansı ki, bu yaranışı bir-bir sadalamağa və təqdim etməyə gərək yoxdur, sadəcə bu gözəlliyi şair ruhu ilə görmək, onun qələmindən baxmaq kifayət edir. Təbiət elə bir gücə sahibdir ki, sanki insana doğma övladı kimi qayğı göstərir, dərdi-kədəri unutmağa kömək edir. Elə Dikinsonu da təbiətə bağlayan bu doğmalığ olmuşdur. Onun yaşadıkları, həyatının əziyyət dolu illərlə keçirməsi daim dəyişən və yenilənən təbiəti ilham qaynağı seçmişdir. Bu bağlılıq onun insanlardan çox təbiətə bağlamasına, insanlardan çox təbiəti sevməsinə, ünsiyyət yaratmasına səbəb olmuşdur. Dikinsonu

nun təbiətdən örnək alması, həyatı ona daxil bütün canlılarla dərk etmək istəyi, təkrarsız bənzətmələri maddi dünyadan qoparıb ruhi aləmlə birləşdirmişdir. Əgər təbiətə daxil olan hər hansı bir canlı və cansız nə isə olmazsa insan ruhu çat verib gedər. Təbiətə diqqət yetirdikdə cansız saydığımız və yaxud kiçik parça olaraq gördüyümüz hər şey insana cismən və ruhən xidmət etmək üçün bəxşidir.

Təbiətə şairlərin misilsiz misralarından qaynaqlanaraq öz mövqeyimizdən yanaşmaq istədik. Belə ki, şairlərin xüsusilə, E. Dikinsonun təbiətə bağlılığı onu bu müqəddəs varlığın qüdrətinin ifadəsidir. Belə ki, təbiət zamanla məhv olduqca əslində insanlığın məhvə doğru getdiyini, sağlamlığın azaldığını, ruhun kasıbladığını seyr etmək mümkünləşib. Təbiət hər rəngində, hər hadisəsində insan duyğularını əks etdirir.

Şairə vurğulayır ki, “Təbiət bizim gördüyümüzdür”. Bəli, biz-insan təbiətin bir hissəsi, ona tabe olan elə bir varlıq ki, insanın həyatında baş verənlər elə təbiətin özüdür. Yaşadıqlarımız, yaratdıqlarımız, hərəkətlərimiz, davranışlarımız, gördüklərimiz, etdiklərimiz bilavasitə təbiətə bağlıdır. Bu məqamlar ona təsir edən böyük-kiçik amillərdir. Sonsuz, bitməyən təsirlərdir. Önəmsəmədiyimiz, əhəmiyyətsiz düşündüyümüz hadisələr də təbiətə təsir edən vəziyyətlərdir. Diqqət yetirsək, bizim həyatımız da təbiətlə eyniləşdirilə bilər. Gün ərzində hava necə dəyişərsə insanın əhvalı da eyni davam edə bilməz. İnsanın gündəlik həyatında nə qədər məlumat alar, hadisə eşidərsə, təbiətdə də buna bənzər dəyişikliklər gedir, minlərlə hadisə olur. Təbiətin heç bir anı təkrar yaşanmır. Hər gün nə isə baş verir. O daim hərəkətdədir. Hərəkətsiz təbiət mövcud deyildir. Əgər təbiət bir an dayansa, bütün canlı aləm sönmüş olar. Həyatın özü elə bizim gördüyümüz təbiətdir. Şairə gündüzü təpəyə bənzədir. Yəqin ki, bu bənzətmədə onun hələ qalxdıqca qalxdığımızı, davam etdiyimizi demək istəyir. Amma ömrü dağ qədər yüksəltmir, təpə deməklə sanki ömrün çox da uzun olmadığını demək istəyir. Və misrada səslənən “təpə” sözünü bir anlamda da izah etmək olar ki, “gündüz vaxtı bir təpə”, yəni gündüz özümüzü tanımaq, təsdiqləmək üçün bir iz qoymaq, öz adımızı yazmaq, özümüzdən nişanə qoymaq anlamı kimi də qələmə aldığını ehtimalını vurğulaya bilərdik. Şairə onu həmçinin Sincaba bənzədir. Sincabın özünəməxsusluğudur ki, tez-tez duruş vəziyyətini dəyişə bilər. İstərsə ayaqları üstə tullana, istərsə başı aşağı hərəkət edə, istərsə də havada uça bilər. Təbiət də belədir. Ondan hansı hərəkət gəldiyini gözləmək mümkün deyil. Bəzən tutqun, qəmli ola bilər. Bəzən də çöl arısı kimi azad, sərbəst ola bilər.

Sonra isə bütün bu təlatümlüyü inkar edərək onu səmaya bənzədir. Səma hamardır, həm də sakit. Daha sonra bu səssizliyi pozaraq, “təpə” ilə “səma” arasında elektrik boşalmasından yaranan göy gurultusu. Və bundan sonra bənzətdiyi çəyirtkə. Daha dəqiq desək ziyanverici cücü. Onun mövcudluğu sadəcə təhlükədir. Bütün bunların fonunda Emili Dikinson bu bənzətmələri cəmləşdirərək təbiətin harmoniya olduğunu söyləyir. Bütün bu hadisələrin- eniş-yoxuşların, sükutun və səs-küyün, hər bir vəziyyətin bir anda qarşılıqlı vəhdətidir, təbiət.

Nature is what we know —
Yet have no art to say —

So impotent Our Wisdom is
To her Simplicity [11]

Azərbaycan dilinə tərcüməsi:

Təbiət bizim bildiyimizdir-
Hələ ki, onu təsvir etmək üçün sənət yoxdur-
Onu sadəliyi qarşısında
Bizim Beynimiz çox kasaddır

Ümumiyyətlə, bu şeirdən biz şairin təbiəti nə qədər çox sevdiyini, ona necə dərinədən bağlı olduğunu hiss edirik. Bu sadəliyi xüsusi vurğu ilə göstərməklə şair bizim də təbiətə onun gözləriylə baxmağımızı istəyir. O düşünür ki, insanlar əslində kainatdan, təbiətdə baş verənlərdən xəbərsizdilər. Əgər bir gün geri dönüb əslində nə qədər kiçik və zəif olduğumuzu başa düşsək o zaman dünyanın, təbiətin əsl mənasını başa düşəcəyik.

Bu şeirin bir qədər İncillə əlaqəsinin də olduğuna varaq. İnsanlar düşünürdülər ki, onlar öz üzərində gücə sahibdirlər və onlardan daha güclüsü yoxdur, Dikinsonun şeiri də Matthew –dəki 6:28-29, bu ayəni əks etdirir: “Sən niyə geyim üçün narahat olursan? Bax, çöldəki çiçəklər necə böyüyür? Onlar bunun üçün heç əmək də sərf etmirlər. Amma heç Solomon şahı belə öz krallığı dövründə onlar qədər gözəl geyinə bilməmişdir ” [7]. Və sonda, bu şeirdə şairin demək istədiyi odur ki, insanlar elə bilirlər ki, onlar çox ağıllıdırlar, lakin təbiət bütün gözəlliyi ilə dahidir.

Təbiəti özünəməxsus həssaslıqla yaşayan Emili Dikinson “Nobody knows this little Rose” şeirində bu mövzunu xüsusi bacarıqla ifadə edir:

Nobody knows this little Rose—
It might a pilgrim be
Did I not take it from the ways
And lift it up to thee.
Only a Bee will miss it—
Only a Butterfly,
Hastening from far journey—
On its breast to lie—
Only a Bird will wonder—
Only a Breeze will sigh—
Ah Little Rose—how easy
For such as thee to die! [8]

Şeirin Azərbaycan dilinə olan tərcüməsini:

Heç kim tanımır bu kiçik Gülü –
Bir səyyah ola bilər
Onu yollardan götürüb
Uzatmasaydım sənə
Sadəcə bir arı onun üçün darıxacaq
Sadəcə bir kəpənək
Uzun yoldan gəlib tez,
Sinəsində uzanıb dincələcək
Yalnız bir quş onu axtaracaq
Sadəcə bir meh axtaracaq onu –
Ah kiçik Gül – necə də asanmış
Sənin kimisi üçün ölmək

(Tərcümə müəllifindir)

Təbiətə bütün varlığı ilə bağlı olan Emilinin gözündən ən kiçik dəyişiklik belə qaçmır. Yol kənarında bitən bir gülü ordan keçərkən kimsə dərib apardığında heç kimin ağına gəlməz ki, bu kiçik çiçək üçün “darıxan” arılar, kəpənlər, quşlar və ya sadəcə həzin bir meh olacaq. Arı bu çiçəkdən şirə çəkmək üçün darıxacaq, kəpənək uzun səyahətindən sonra onun zərif ləçəkləri üzərində dincəlmək üçün tələsəcək, bir quş onun yoxluğundan nigaran qalacaq, külək isə onun üçün ah çəkəcək. Şeirin orijinal versiyasına fikir versək görərik ki, xüsusi isim kimi işlədilən Rose (Qızılgül), Bee (Arı), Butterfly(Kəpənək), Bird (Quş), Breeze (Meh) kimi sözlər sətirlərin arasında belə böyük hərflərə yazılıb [11]. Doğrudur, bu cür yanaşma Emili Dikinsonun yazı tipinə aiddir, amma məhz bu şeirdə çatdırmaq istədiyi fikrə gəlinə son misralara da diqqət etsək,

Ah kiçik Gül – necə də asanmış
Sənin kimisi üçün ölmək.

insan ömrünü çiçəklə müqayisə edir deyə bilərik. Nəzərə almaq lazımdır ki, doğmalarını itirdikdən sonra onlar üçün darıxdığını, onlara ehtiyac duyduğunu antropomorfizmlə ifadə edir. Sadə dillə desək, yəni “Ey gül sənin ömrün bitdi, getdin, amma səni sevən, sənin üçün darıxanlar burda əzab çəkir”. Və yaxud digər tərəfdən yanaşsaq, çoxlarının önəm vermədiyi bir kimsə digərləri üçün çox dəyərli ola bilər.

Emili Dikinson yaradıcılığı geniş və müəmmalı olsa da, onun özündən sonra qalan yüzlərlə məktubu şairənin həyatı, hissləri, daxili dünyası haqqında müəyyən fikirlər və təsəvvür yaradır. Ümumiyyətlə, Dikinson daxili hisslər şairidir. Onun yaradıcılığına nəzər saldıqda görərik ki, yazdığı şeirlər, hətta məktubları belə şairənin daxili aləminin əksidir.

Ədəbiyyat

1. AMEA Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar (folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri) 15-ci cild. Bakı, Səda, 2005 Səh-338-344
2. Əlisa Nicat, “Fəlsəfə irsindən yarpaqlar”

3. Özpalabıyıklar Selahattin Emily Dickinson “Seçme şiirler” (ingilizce-türkçe) Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2006
4. Umutsuz bir aşkın şairi Emili Dickinsondan Seçilmiş şiirler. Kitab.Türkiye ”İnsancıl Yayınları” 1998, 126 səh
5. Т.Д. Венедиктова Тематический лексикон поэзии Эмили Дикинсон Вести. Моск. Университета Сер 8. Философия, 1980, №5, с 63
6. Aron Schackelford “Dickinson’s Animals and Anthropomorphism” The Emily Dickinson Journal, Vol, XIX , No 2, pg 61
7. Abu Baker, Ahmad M.S. “Delving into the Mysteries of Dickinson’s ‘Nature’ is What We See”. Canadian Social Science .6.6 (2010)
8. Dickinson, Emily. The Complete Poems of Emily Dickinson. ed. Thomas H.
9. Emily Dickinson’s Selected Letters. ed. Thomas H. Johnson. Cambridge: Harvard University Press, Belknap Press, 1986.
10. Franklin, R.W., ed. The Poems of Emily Dickinson. By Emily Dickinson. Vol. 3. Cambridge MA: Harvard UP, 1998. Print. 3 vols.
11. Hallen, Cynthia L. and Laura M. Harvey. "Translation and the Emily Dickinson Lexicon." Emily Dickinson Journal 2:2 (1993): 130-146.
12. Dickinson, Emily. The Complete Poems of Emily Dickinson. Ed. Thomas H.

Summary

Emily Dickinson: The Unity of Man and Nature

The great American poet, Emily Elizabeth Dickinson described the nature, character, and feelings of a man in her poems. The writer tried to express the harmony of life by singing a series of living creatures in her paintings of nature. In her nature poems, she pointed to every aspect of nature, showing that everything that exists is an example of a person's self-awareness.

Резюме

Эмили Дикинсон: единство человека и природы

Великая американская поэтесса Эмили Элизабет Дикинсон описала природу, характер и чувства человека в ее стихах о природе. Писатель пытался выразить гармонию жизни, воспевая серию живых существ на своих картинах природы. В своих стихах о природе она указала на каждый аспект природы, показывая, что все, что есть, является примером самосознания человека.

Rəyçi: f.e.d, prof. Ş. Xəlili

Xumar Abdullayeva
Təfəkkür Universiteti

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA ELMİ FANTASTİKA JANRI

Açar sözlər: *elmi-texniki tərəqqi, elmi fantastika, proqnoz, janr, ixtira*

Keywords: *scientific and technological progress, science fiction, forecast, genre, invention*

Ключевые слова: *научно-технический прогресс, научная фантастика, прогноз, жанр, изобретение*

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dünyada, xüsusilə də Avropada elm və texnika sürətlə inkişaf edirdi. Bu sahədə əldə olunmuş biliklər, ixtira və kəşflər texnoloji çevrilişə səbəb oldu və telefon, teleqraf, avtomobil və s. meydana gəldi. Avropada inqilabi səciyyə daşıyan yeniliklərin təqdim olunması üçün zəmin yaranırdı. Həqiqətdən qaçış, bədii formada dərk edilmiş miflərin ilk yarandığı vaxtlara müraciət XX əsr ədəbiyyatının əsas tərkib hissəsi oldu və elmi fantastika kimi yeni ədəbi janrın yaranmasına və inkişafına təkan verdi. Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında yeni bədii əsərlər də yaranmağa başladı.

Elmi fantastika bilavasitə elmin inkişafından (elmi fikirdə baş verən sıçrayışlar, yeni texnologiyaların insana verə biləcəklərini əvvəlcədən görə bilmək və s.) asılı olduğundan, bu janr daha çox elm və texnikanın inkişaf etdiyi Böyük Britaniyada geniş vüsət almışdır.

Ötən əsrlərdə İngilis yazıçıları elmi fantastika janrında qələmə aldıkları əsərlərdə yalnız elmi tərəqqinin cəmiyyətə qazandırdığı üstün texnoloji yeniliklərlə kifayətlənmir, onlar həm də dünyəvi problemlərin həlli yolunda bəşəriyyətin yaratmağa can atdığı fantastik ictimai quruluşları (utopiya) da öz əsərlərində əks etdirməyə çalışırdılar. Xüsusilə də elmi fantastika janrında yazılmış əsərlərdə gələcək dövlət quruluşunun modelləşdirilməsi XX əsrdə də davam edirdi, lakin hər zaman yazıçıların əsas diqqəti ideal cəmiyyətin qurulmasına maneə törədən səbəblərə yönəlirdi.

Cəmiyyətin elmi tərəqqisi onun yaranması qədər qədim olsa da, onun sırf mədəni inkişafının zirvəyə –ideala çatmasını məşhur mütəfəkkirlər öz fikirlərində canlandırdıkları obrazlarla ifadə edirdilər. İngilis ədəbiyyatında bu ideyaların inkişafı ilk olaraq Frensis Bekonun adı ilə bağlıdır.

Məşhur İngilis yazıçısı və filosofu F.Bekon özünün sona çatmamış “Yeni Atlantida” (1626) romanında Platonun ideyalarını inkişaf etdirərək, ədalətli dövlətin maketini yaratmış, bununla yanaşı hətta elmin və texnikanın tərəqqisi mövzuna da toxunmuşdur. Əsərdə yazıçı bir qrup avropalı tərəfindən Sakit okeanın Peru sahilində tapılmış möcüzəvi ada – “Bensalema adası”nda böyük sivilizasiya yaratmış cəmiyyəti təsvir edir və onu cənnətdəki əzəmətli xalq ("the chastest nation under heaven") adlandırır [6, s.13]. Burada elm və texnika hətta Avropa

hüdüdlərində belə görülməmiş sürətlə inkişaf etmişdir. “Yeni Atlantida”dakı Bensalema adasının alimləri “suyun altında hərəkət edən gəmi və qayıqlar”, “quşların uçuşunu yamsılayan hava gəmiləri”, “uzaq məsafəyə səs ötürən xüsusi cihazlar”, günümüzdə rəbitə məqsədilə istifadə olunan müasir radio və televizoru xatırladan qurğular və s. icadları ilə fərqlənirdilər. Onlar daha yüksək hərarət əldə etməyi, hava şəraiti, zəlzələ və epidemiyalar haqqında öncədən məlumat verməyi, süni iqlim yaratmağı, heyvanları diriltməklə yanaşı, onların inkişafına nəzarət etməyi və günümüzdə də əkinə yararsız torpaqlara tətbiq olunan meliorasiya tədbirlərini istifadə etməyi bacarırdılar. Bekonun fikrincə, məhz elmi-texniki inkişafın labüd nəticəsi olaraq, bu Bensalem qövmü bütün nailiyyətləri ilə Avropa mədəniyyətindən öndə idi. Bu romanda Bekon ilk dəfə olaraq mükəmməl ictimai quruluşun elm və texnikanın inkişafı ilə yarana biləcəyi iddiasını irəli sürmüşdü.

İngilis yazıçıları arasında özünün geniş təxəyyülü ilə fərqlənən məşhur maarifçi Conatan Svift öz əsərində sonradan real həyatda istifadəsi geniş vüsət alacaq olan 3D formatında həndəsi modelləşdirmə ideyasını öncədən proqnozlaşdırmış, məhz elə bununla da, ingilis elmi-fantastik ədəbiyyatı öz başlanğıcını C.Sviftin “Qulliverin Səyahəti” romanından götürmüş olur. Britaniyalı yazıçı və tənqidçi Kinqslı Emis C.Sviftin qələmə aldığı “Qulliverin səyahəti” romanını (1726) ingilisdilli elmi fantastikanın əsl nümunəsi hesab edir və bu iddia yalnız ona əsaslanırdı ki, Laputa – Yer kürəsinin ilk süni peykidir. Onun qələmə aldığı “Qulliverin səyahəti” romanında təsvir olunan “maqnitlə uçan ada” və Laputada “projektorlar akademiyası”nı xatırlamaq kifayətdir ki, ixtiraçı-alimlərin uzaqgörən hipotezlərini irəli sürdüklərini təqdim edək.

Ədəbiyyat üzrə ilk Nobel mükafatı almış yazıçılardan biri R.Kiplinq – zahiri macərəçilik qabiliyyətinə, müşahidə etmək bacarığına, parlaq fantaziya, dərin bədii fikir bitkinliyinə malik idi. Elmi fantastika Kiplinq yaradıcılığında çox əhəmiyyətli bir yer tutmasa da, bu janrın tarixi inkişafında onun müəyyən rolu olmuşdur. Amerikalı yazıçı Poul Anderson onun müasir elmi fantastikaya olan təsirini belə açıqlamışdır: “Onun təsiri müasir elmi fantastikaya nüfuz edir” [1, s.179]. Jül Vern və Herbert Uells kimi, o da elmi əsaslı hekayələr yazırdı. Özünün qələmə aldığı “Gecə məktubu ilə: eramızın 2000-ci ilinin hekayəsi”ndə gələcəyin aviasiyası təsvir olunur. “Allahın gözü” adlı əsəri isə Orta əsrlər dövründə cəmiyyətin buna hazır olmamasına baxmayaraq, qabaqcıl texnologiyaların təqdim olunması ilə əlaqələndirilir.

Elmi fantastikanın inkişafında əsl çevriliş XIX əsrin 90-cı illərinin sonunda Böyük Britaniya yazıçı-fantastı Herbert Uellsin əsərlərinin geniş yayılması nəticəsində baş verdi. Tənqidçilərin bir qismi onu müasir elmi fantastikanın atası hesab edir. O, elmi fantastikaya Jül Vernin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, bütünlüklə pessimist ruhu, groteski və sosial tənqidi daxil etdi. 1895-ci ildə dərc olunan “Zaman maşını” romanından sonra o, elmi-fantastika müəllifi kimi daha çox şöhrət qazandı. Onun yaradıcılığının ilk dövründə ən əhəmiyyətli romanları – “Zaman maşını”, “Doktor Moronun adası”, “Görünməz adam”, “Dünyaların savaşı”, “Ayda ilk insanlar”, “Yatmışlar oyananda” işıq üzü gördükdən sonra, elmi fantastikanın mövzu dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi. H.Uells sonrakı illərin fantastikasında məşhur olan zamanın və məka-

nın çoxölçülülüyü, paralel dünyalar, lazer, antiqravitasiya, görünməzlik, yad planetli sivilizasiyalarla əlaqələr və s. mövzuların ilk müəllifi oldu.

İngilis yazıçısı Brayan Oldis H. Uellsdən sonra ən məşhur fantast yazıçılardan hesab edilir. O, 1950-ci illərdə fantastika janrında yazmağa başlayır və kifayət qədər tezliklə ədəbi ictimaiyyətin rəğbətini qazanmağa nail olur. Nəticədə, 1959-cu ildə beynəlxalq “Hüqo laureatı” fəxri adına layiq görülərək, şöhrət qazanır. Artıq onun hekayələri ənənəvi fantastik mövzulara əsaslanan zamana səyahət və yadplanetlilərlə ünsiyyət kimi ideyaların yeni bir prizmadan oxuculara təqdim olunması ilə fərqlənirdi. Onun “Ulduzlar gəmisini” (1958) adlı debüt romanında ilk dəfə kosmik gəmilərdə zamana səyahət təsvir olunmuşdu. Böyük Britaniyada “Fasiləsiz” adı ilə məşhur olan bu romanın fərqli cəhəti də odur ki, zamana səyahət üçün zaman maşını və ya portal kimi keçid vasitələrinin birindən deyil, məhz kosmik texnologiyadan istifadə olunmuşdu. Bununla da yazıçı öz təxəyyülünə sərhəd qoymayaraq, əsərdə yüksək intellektə sahib siçanlar, telepatiyadan istifadə edən dovşan və kəpənək kimi qeyri-insan olan canlılara da yer vermişdir. 1962-ci ildə daha böyük müvəffəqiyyət əldə etmiş “İstixana” romanı işıq üzü gördü. Bu romanda Günəşdən gələn istilik və işığın dəfələrlə artması, Yerin öz oxu ətrafında fırlanmamasının nəticəsi olaraq planetin yalnız bir tərəfinin işıq üzü görməsi, iqlimin kəskin şəkildə dəyişməsi nəticəsində dünyanın xaosa çevrilməsindən bəhs edilir. Süjetə görə vaxtilə “dünyanın sahibləri” olan insanlar artıq nəslə tükənməkdə olan nəhəng canlılara dönür; bir çox heyvan və həşərat da məhv olur, sağ qalanlar təkamül nəticəsində böyüyür; bitkilər isə Yerin mütləq hakimləri olurlar. Bu əsər B.Oldisin şöhrətini bir qədər də artırır və o, öz nailiyyətlərinə görə Britaniyanın ən yaxşı fantast-yazıçısı və müasir dünyanın ən tanınmış yazıçısı adları ilə mükafatlandırıldı.

İngilis filosofu və fantast-yazıçısı Olaf Stepldon günümüzdə fantastika çərçivəsini aşaraq elm tərəfindən öz təsdiqini tapmış genetik mühəndislik və terraforminq haqqında proqnozlar vermişdir.

Terraforminq texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə insanların hətta başqa planetlərdə (Ay, Mars və s.) yaşaması üçün yerlərin iqlimini qəsdən dəyişməklə həyat üçün əlverişli olan mühitin yaradılmasıdır. Buna alternativ olaraq elmi fantastikada tez-tez istifadə olunan genetik mühəndislik, yəni insan orqanizminin yad planetlərin yaşama şəraitinə uyğunlaşması üçün istifadə olunan yenilik də insan irqinin öz nəslini davam etdirməsi üçün təklif olunan yollardan biridir.

Stepldon həm də bir mütəfəkkir olaraq iddia edirdi ki, bəşəriyyətin inkişafının son mərhələsində, Yer üzərində olan insanlar özlərindən ağıllı olan irqə telepatik əlaqələr yaradacaq və daha uzaq gələcəkdə insanların ağılı, dərrakəsi və qabiliyyətləri indiki insanın anlama hüdudu xaricində olacaq. Onun öz düşüncələri ilə dövrünü və insanları qabaqlamasını məşhur ingilis yazıçı Artur Klark 1984-cü ildə tamamladığı “İlk bahar, gələcəyin seçimi” adlı əsərinin ön sözündə belə ifadə edirdi: “Gərək kosmik era özünün sübh çağına qədəm qoyaydı ki, sonradan dünya O.Stepldonun fikirlərini anlaya və onun gözləri ilə baxa biləydi” [3, s.4].

Yazıçının gələcəyin tarixi haqqında qələmə aldığı “İlk və son insanlar” adlı ilk fantastik romanı 1930-cu ildə işıq üzü gördü. “İlk və son insanlar” əsərində

O.Stepldon iddia edir ki, yalnız insan nəslinin deyil, həm də başqa dərrakəli irqlərin inkişafının nəticəsi olaraq, müasir insanın qavrama qabiliyyətinə zidd anlayışlar olan – telepatik bacarıqların inkişafı və ya ayrı-ayrı şəxslərin şüurunun irqi və dünyəvi şüurlarla ünsiyyət qurma bacarığı da inkişaf edəcəkdir. Bu əsərlərə hətta Herbert Uels və Con Pristli tərəfindən də müsbət rəylər verilmişdi. Brayan Oldis isə bu romanın ön sözündə bildirmişdi ki, əsərin ideyası həmin dövrün elmi fantastikasının ən yaxşı mövzularını özündə əks etdirir: “Bu gün biz kainatın qalan hissəsi ilə olan əlaqəmizin mümkün qədər yaxşı olmağı haqda düşünməliyik; və hətta düşüncələrimiz gələcək nəsillər üçün fantastik görünsə belə, ən azından onlar bugünkü məqsədlərinə xidmət edəcək.” [7, s.9].

Onun romanlarından bir neçəsi adi insanlarla qeyri-adi insan olan mutantların qarşılıqlı əlaqə problemlərinə həsr olunmuşdur. Stepldonun 1937-ci ildə qələmə aldığı ən dərin mənalı, mürəkkəb və genişmiqyaslı əsəri “Ulduzların yaradanı” romanıdır [4]. Mütəxəssislərin fikrincə, bu əsər insanın Neptun planetində keçirdiyi təkamülə nəzər yetirməklə haqlı olaraq, yazıçının həmin mövzuda yazdığı keçmiş əsəri olan “İlk və son insanlar” romanının məntiqi davamı sayılır və hətta öz miqyası və hədəfləri baxımından bütün Kainatı əhatə edirdi. Bu romanda Stepldon Kainatda baş verən “Böyük partlayış” anından ən son ulduzların sönməsinə qədərki tarixi və daha sonrakı zaman və məkanı təsvir edir. Bunun ardınca 1940-cı ildə, elmi sınaq Bunun ardınca 1940-cı ildə, elmi sınaq nəticəsində dərrakə əldə etmiş itin taleyindən bəhs edən “Sirius” əsəri də işıq üzü görür [5].

Böyük Britaniya müasir elmi fantastikasının banilərindən biri olan Artur Klark elmin populyarlaşmasında əldə etdiyi nailiyyətlərə görə o, Kalingi mükafatına layiq görülmüşdü. Pensilvaniyada Biver kollecinin görkəmli professoru dərəcəsinə almış və ABŞ-da Britaniya imperiyasının ordeniylə mükafatlandırılmışdı. Artur Klark öncədən xəbər vermənin unikal vergisinə malik idi, onda dərin elmi biliklər və intuisiya uzlaşırdı. Onun öncəgörmələri əsasən elmi – texniki fikirlərin inkişafına aid idi, bu sahəyə dərin bələd olduğu üçün, A.Klark daha çox ehtimal olunun proqnozlar verirdi. Artur Klark 1945-ci ilin oktyabr ayında “Wireless World” jurnalında Yer kürəsinin geostasionar orbitinin peyk rabitəsi sistemini təsvir etdiyi və internet daxil olmaqla, praktiki olaraq kommunikasiyanın bütün müasir qlobal sistemlərinin əsasını qoyduğu “Kosmik retrotranslyatorlar” adlı məqaləsini dərc etdi. Yazıçı məqalədə bildirmişdi ki, Yer kürəsinin ekvator xətti boyunca dövrə əmələ gətirən orbit – geostasionar orbit üzərində Yer ilə birlikdə paralel hərəkət edən xüsusi peyk quraşdırmaqla, fasiləsiz teleyayım və radioyayım üçün şərait yaratmaq mümkündür. O vaxtlar buna yazıçının fantaziyasıdır deyərək Klarkın məqaləsinə fikir vermədilər. Lakin illər sonra elmin inkişafı nəticəsində yazıçının fikirlərinə daha rəşional yanaşılır və bu, XX əsrin ikinci yarısında İnternet də daxil olmaqla, bütün qlobal şəbəkə sistemlərinin məhz ixtiraçının irəli sürdüyü ideya əsasında qurulmasına yol açır. 1947-ci ildə Klark onun coğrafi xüsusiyyətlərini öncədən xəbər verərək, iki insanın Aya enməsi haqqında ilk hekayəsini yazdı. Qeyd etmək istərdik ki, bundan cəmi 22 il sonra – 1969-cu ildə məşhur kosmonavt Nil Armstronq Aya enərək bunu gerçəkləşdirməyə nail olan ilk insan olur.

İşin maraqlı tərəfi ondadır ki, onunla Aya yollanan iki nəfərdən biri olan Maykl Kollins kosmik gəmidən planetə enmək üçün istifadə olunan kapsula yalnız iki nəfərlik olduğu üçün, Ayda gəzən ikinci adam Baz Aldrindən fərqli olaraq, Ayın orbitində qalaraq Ayın səthinə enməyə müvəffəq ola bilmir. Bununla da, Klarkın məhz iki insanın Aya enməsi haqda verdiyi proqnoz dəqiqliklə baş tutur. 1963-cü ildə isə ABŞ-ın “Franklin və Eleonora Ruzvelt” institutu kosmik gəminin ideyasını hazırladığı üçün ona qızıl medal verdi.

Artur Klark bir çox elmi əsaslı öngörmələrini Stenli Kubriklə birgə yazdığı “2001: Kosmik Odisseya” adlı romanında oxucularına təqdim etmişdir. Ümumilikdə əsər pitekantropların təsadüfən rast gəldikləri monolitlə onların beyninə müsbət təsir göstərməsi ilə başlayır. İlk vaxtlar bu monolit parçası pitekantropalara inanılmaz həyati biliklər qazandırır və sonradan yoxa çıxsa da, lazımı biliklərə sahib olan insan öz inkişafına davam edərək sonradan “ağıllı insan”a çevrilir. Minilliklər sonra – 1999-cu ildə Ayda yadplanetli sivilizasiya tərəfindən yaradılan qara monolit tapılır və onun Günəş şüalarının təsirindən Saturnun peyki–Yapetaya siqnal göndərməsi təlaşa səbəb olur. Əsərin süjeti məhz bu monolit parçasının ətrafında inkişaf edir. Bu zaman insanlar artıq Yupiterə ilk səyahətlərini gerçəkləşdirmək üçün beş astronautdan ibarət heyət toplamış və kosmik gəmiyə quraşdırılmış ağıllı HAL 9000 kompyuterini hazır vəziyyətə gətirmişdilər. Astronavtlardan ikisinə, müvafiq olaraq pilot və pilot köməkçisi olmaqla, kosmik gəmini idarə etmək öhdəliyi verilmişdi, digər üçü isə anabioz, yəni hipotermik yuxu halına gətirilmişdi.

Artur Klarkın uzaqgörənliyi də məhz əsərdə qeyd olunan iki yenilik şəxsi kompüter və hipotermik yuxu ideyalarında özünü göstərməkdədir. Belə ki, müəllif bu əsərində günümüz üçün də xarakterik olan, “hər evdə bir kompüterin olduğu” və istifadəsi baxımından çox rahat olan şəxsi kompüter inqilabi ideyasını öncədən demişdir. Belə ki, onun bu öngörməsi əsərin yazılma tarixindən 15 il sonra – 1983-cü ildə (ilk şəxsi kompüter Apple şirkəti tərəfindən istifadəyə verilmiş “Apple Lisa” modeli idi) həyata keçmişdir.

A.Klarkın sivilizasiyaların inkişafının perspektivləri haqqında düşüncələri “Gələcəyin görüntüləri” adlı ən yaxşı futuroloji kitablardan birinə daxil oldu. Bu kitaba o özünün mühüm öngörmələrindən biri olan mobil telefonunun ixtirasını da daxil edilmişdir. Yazıçı bu ixtirarı belə təsvir etmişdir: “Bu, o qədər kiçik və yığcam olacaq ki, hər kəs rahatlıqla onu yanında gəzdirəcək” [2, s.185]. Artur Klark günümüzdə istifadə olunan “smartfonlar”ın təkmilləşdirdiyi geolokasiya proqramını da səthi olaraq bu kitabında qeyd etmişdir: “Gün gələcək və biz sadəcə olaraq nömrə yığmaqla dünyanın istənilən nöqtəsində olan şəxslə anında danışa biləcəyik... bir daha heç kəs itməyə macal tapmayacaq” [2, s.186]. Klark mobil telefonunun ixtirasının XX əsrin 80-ci illərinin ortalarına təsadüf edəcəyini proqnozlaşdırsa da, ilk mobil telefon olan “Motorolla” (çəkisi 2 kq olan) Martin Kuper tərəfindən 1973-cü ildə təqdim olunmuşdur. Ümumilikdə isə dizayn və funksional xüsusiyyətləri 1983-cü ildən başlayaraq, intensiv şəkildə təkmilləşdirilməyə başladı və 1992-ci ildə Nokia 1011 dünyanın ilk yüngül mobil telefonunu istehlakçılara təqdim etdi. Geolokasiya və GPS proqramına sahib olan ilk mobil telefon – “Benefon

ESC” isə 2000-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Bütün bunlar Artur Klarkın mahiyyət etibarilə olmasa da, dəqiq tarixin proqnozlaşdırılmasında səhvə yol verdiyini deməyə əsas verir.

Yazıçının müvəffəqiyyətlə həyata keçmiş öncəgörmələrinin arasında həmçinin qlobal şəbəkənin yaranmasını, İnterneti, geniş stansiyaları olan atom enerjetikasının bütün planetlər üzrə kütləvi inkişafı, canlı orqanizmin klonlaşdırılması, antibiotiklərin yaradılması, süni ağılla müvəffəqiyyətli işlərə nail olmaq və s. qeyd etmək olar. XX yüzilliyin başlanğıcında İngililtərə yazıçıları gələcəyə olan ümidlərini dövlət quruluşunun və dövlətin idarə olunması üsulunun dəyişməsinə bağlayırlar. Məşhur İngilis yazıçısı Gilbert Çesterton böyük istehza ilə “Nottinqhildən Napaleon” (1904) adlı romanında qeyd edirdi ki, indi İngilislər artıq inqilaba deyil, təkamülə inanırlar.

Ədəbiyyat

1. Anderson, P. All One Universe / New York: Tor, – 1996. – 288 p.
2. Clarke, A. Choice of Futures / New York City: Ballantine Books, –1984.–258p.
3. Clarke, A. Profiles of the Future: An Inquiry into the Limits of the Possible / London: Orion Pub Co, – 2000. – 256 p.
4. Стэплдон, О. Создатель звезд / Москва: Рефл-бук, Ваклер, – 1996.– 304 с.
5. Стэплдон, О. Сириус. История любви и разлада / Лемберг: Жемчужина, – 2014, – 255 с.
6. Kirov, B. Francis Bacon: Quotes & Facts. / Scotts Valley: CreateSpace, – 2015.– 46 p.
7. Stapledon, O. LAST AND FIRST MEN: A Story Of The Near And Far Future / Adelaide: The University of Adelaide Library, – 2016. – 396 p.

Summary

The Science Fiction Genre in English Literature

As a result, the article provides an artistic analysis of the chronological relationship between the trends in the historical evolution of science fiction in English literature and literary careers of the leading English science fiction writers. Apart from it, the article undertakes to spotlight to the scientifically proven predictions observed in the works of those writers. English sci-fi writers were making successful use of their vivid imagination to study and predict the prospective breakthroughs in the field of scientific discoveries.

Резюме

Жанр научной фантастики в английской литературе

В заключении статьи представлен художественный анализ хронологической взаимосвязи между тенденциями исторического развития научной фантастики в английской литературе и литературной деятельности ведущих английских писателей-фантастов. Помимо этого в статье обращается внимание на научно доказанные предсказания, наблюдаемые в произведениях этих писателей. Английские писатели-фантасты успешно использовали свое яркое воображение для изучения и предсказания перспективных прорывов в области научных открытий.

Rəyçi: f.e.d, prof. C.Nağıyev

Əliş Ağamirzəyev
Bakı Dövlət Universiteti

BİRİNCİ DALĞA RUS MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ PARLAQ SİMASI – İVAN BUNİN

Açar sözlər: *Buninin yaradıcılığı, rus mühacirət ədəbiyyatı, klassik rus ədəbiyyatı*

Keywords: *Bunin's creativity, classical Russian literature, Russian literature in emigration*

Ключевые слова: *творчество Бунина, литература русского зарубежья, классическая русская литература*

2020-ci ildə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində layiqli yer tutmuş rus mühacir yazıçısı İvan Alekseyeviç Buninin anadan olmasının 150 illiyi qeyd olunacaqdır. Klassik rus ədəbiyyatının sonuncu mögikanlarından sayılan İvan Buninin yaradıcılığı, demək olar ki, hər zaman həm Qərb, həm də sovet ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusən də ötən əsrin 90-cı illərindən sonra postsovet məkanında yazıçının yaradıcılığı bütün aspektlərdən araşdırmaya cəlb edilmiş, əsərlərinin hərtərəfli tədqiq olunmasına başlanılmışdır. SSRİ-nin dağılması uzun illər ədəbiyyatşünaslıq elminin diqqətindən kənar saxlanılmış, daha doğrusu, qadağan olunmuş mühacirət rus ədəbiyyatı xəzinəsinin öyrənilməsinə təkən vermiş, bu sıradan birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatının tanınmış siması İ.Buninin qürbətdə qələmə aldığı əsərlərin, həmçinin yazıçının keşməkeşli mühacir həyatının hərtərəfli öyrənilməsinə şərait yaratmışdır.

Rusiyada bolşeviklər inqilabından sonra yeni gələn ideologiya ilə barışmayan bir çox ziyalı kimi İ.Bunin də mühacirətə üz tutmaq məcburiyyətində qalmışdır. Dövrünün tanınmış yazıçılarından olduğu üçün onun mühacirəti rus ədəbi mühitində dərin iz buraxır. Xüsusilə tənqidçilər üçün böyük çətinliklər yaranır. Ədəbi mühitdə kifayət qədər məşhur bir yazıçını birdən-birə “unutmaq”, onun haqqında heç nə yazmamaq mümkün deyildi. Buna görə də yeni proletar ədəbi tənqidi vəziyyətdən çıxış yolu kimi Buninin yaradıcılığını deyil, yeni seçimini kinayə obyektinə çevirir. Onun haqqında “Böyük Oktyabr inqilabını dərk etmədi”, “doğma ocaqdan aralandı”, “öz istedadını yeni bərqərar olmuş fəhlə-kəndli hakimiyyətinin əleyhinə yazılan məqalələrə sərf etdi”, “həmişəlik tarixə gömülmüş köhnə Rusiyanın xatirələrinə qapandı” və s. kimi istehzalı fikirlər səsləndirilir [1, s.269]. Hətta bir sıra məqalələrdə onun istedadının söndüyü belə iddia olunur. Sovet ədəbi tənqidindəki bu tendensiya 50-ci illərin ortalarına qədər davam edir.

Stalinin ölümündən sonra İ.Buninin yaradıcılığı, bir növ, bəraət alaraq sovet ədəbiyyatına qaytarılrsa da, SSRİ-nin dağılmasına qədər bu zəngin ədəbi irs sovet ideologiyası prizmasından təhlil edilmişdir. Yazıçının həyat və yaradıcılığının əsas

məqamlarının obyektiv mənzərəsi yaradılmamış, onun inqilabaqədərki və inqilabdan sonrakı əsərləri arasındakı üzvi bağlılıq diqqətə alınmamış, mühacirətdə olsa da, doğma torpağından ayrı düşməsinin onun yaradıcılığına mənfi təsir göstərməməsi, daima əsərlərində rus milli ruhunu yaşatması kimi məqamlara işıq salınmamışdır.

İ.Bunin bütün yaradıcılığı boyu klassik rus ədəbiyyatının ənənələrini davam etdirmişdir. O, altmış ildən artıq davam edən yaradıcılığı dövründə dünya ədəbiyyatını bir çox əvəzsiz əsərlərlə zənginləşdirmiş, öz müasirlərinin – həm inqilabaqədərki Rusiyadakı, həm də mühacirətdəki bütün sosial qruplardan olan insanların bədii obrazlarını yaratmışdır. Yaradıcılıq karyerasının tən yarısını Rusiyada (1887-1920), digər yarısını isə Fransada (1920-1953) davam etdirən İ.Buninin əsərlərinin sayı göstərir ki, sovet tənqidçilərinin fikirlərinin əksinə olaraq, o, mühacirətdə də eyni məhsuldarlıqla yazıb-yaratmışdır. Yaratdığı əsərlərin bədii gücünə gəlicə, mühacirət yaradıcılığı inqilabaqədərki yaradıcılığından hətta bəzən daha çox diqqəti cəlb edir.

Buninin yaradıcılığında klassik rus ədəbiyyatının ənənələri hökmranlıq edir. O, realist idi, obrazlı yaddaşı, xalq dilinə, folklorla dərinlən bələd olması, bədii ustalığı və ədəbi azadlığı, ifadə məharəti ona hadisə və düşüncələri olduğu kimi, real təsvirlərlə verməyə imkan yaradırdı. Bütün bunlara görə ki, Bunin ədəbiyyata həmin dövr üçün xarakterik olmayan mövzu və ifadələri gətirdi, bu gün də hamını öz qeyri-adiliyi ilə təəccübləndirən, heç kimlə müqayisə olunmayacaq Bunin üslubunu yaratdı. O, “kiçik formalar” ustası, rus dilinin mükəmməl bilicisi kimi, öz rəngarəngliyi, ahəngdarlığı, ritmik ifadə vasitələri ilə seçilən üslubunu ortaya qoydu.

Bunin insan qəlbinin bütün çalarlarını ifadə edən, incə ruhlu lirik idi. Onun, demək olar ki, bütün əsərləri sevgiyə həsr olunmuşdur. Əsərlərindəki süjetlərdə ətrafdakı hər şey dağılır, insanlar özləri üçün, bəşəriyyət üçün nə isə qurub-yarada bilmirlər. Əgər bərbad bir dövrdə yaşayırlarsa, cəmiyyət gündən-günə tənəzzülə uğrayırsa, insanlar necə xoşbəxt ola bilərlər?! Yazıçının yaradıcılığında ilkin fəlsəfi mövzu elə bu idi. Onun qəhrəmanları heç vaxt xoşbəxt ola bilmirlər – yalnız müəyyən bir anlıq xoşbəxtliyi dadırlar. Ancaq bunun üçün də böyük bədəllər ödəyirlər. Bunin əsərlərində obrazlarının fərdi xoşbəxtliyini deyil, onların yaşadığı hissləri təsvir edir. Obrazlarının sevgisi dillərə dastan məhəbbət deyil, adi, sıradan sevgi hekayətləridir. Lakin o, bu adi sevgi hekayətləri ilə həmin dövrün bütün qarışıq hadisələrini, mənəvi sarsıntıları ustalıqla təsvir edir, real hadisələr prizmasından daha böyük problemləri qabardır.

İ.Bunin insan taleləri və cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarına münasibətdə idealist idi. Mənəvi faktorların və idealların cəmiyyətdə əsas hərəkətverici qüvvələrdən olduğuna inanırdı. Hətta təbiətin insan taleyinə təsirinə böyük önəm verirdi. Onun ideali insanları xoşbəxt görmək arzusu, insanları təbiətin əsrarəngiz gözəlliyinə, dini-mənəvi dəyərlərə, mədəniyyət və incəsənətə sövq etmək, həyat və sevginin ahəngdarlığını göstərmək idi. Bütün yaradıcılığı boyu “əbədi və əsrarəngiz”, “gözəl və həqiqi” dini-mənəvi dəyərlərə müraciət etsə də, o, illüziyalara qapılmır, insanların mənəvi aləminə nüfuz etməklə onların həyatını fəlsəfi-emosional aspektdən öyrənməyə, duymağa çalışır. Onun üçün sağlam bünövrə, saf başlanğıc böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bir müəllif kimi Buninə dünyanı ağılla, məntiqi ardıcılıqla dərk etmək, duymaq kimi xüsusiyyətlər xasdır. O, lirikasında təkcə xristianlığın deyil, digər dinlərin də motivlərinə müraciət edir, bununla həyatı tam dolğunluğu ilə təsvir etməyə çalışır. Bu, onun estetik idealının bədii aktı kimi özünü göstərir: şəxsiyyətlə dünyanın, insanla təbiətin, bugünlə keçmişin, bütün xalqların və irqlərin harmoniyası kimi. O bu harmoniyayı insanın qəlbi ilə bütün bəşəriyyəti duymasında görür və əsərlərində bu ahəngdarlığı əks etdirirdi. Buninin tarixi-ədəbi asosiasiyaları bəşəriyyətin əbədiliyinin əlamətləri kimi nəqletmənin məkan-zaman xarakterini dünyanın sonsuzluğu, sürətlə ötüb keçməsi ilə bərabərləşdirir. İnsanın mənəvi aləmi ilə fəaliyyətinin təbii vəhdətinə onun təbiətlə, ətraf aləmlə bütünləşməsində baxılır. Bu, xüsusilə onun nəsrində daha qabarıq hiss olunur (“San-Fransiskolu cə-nab”, “Antonov almaları”, “Arsenevin həyatı” və s.).

İvan Buninin obrazları çox rəngarəng və müxtəlifdir, o, San-Fransiskolu cə-nabda da, dülgər Averkidə də öz düşüncələrini, dünyanı, onun bir parçası olan insan taleyinin keşməkeşlərini göstərə bilirdi. Onun ədəbi-fəlsəfi aləmində dünyanın axarı sivilizasiyanın, müharibələrin amansızlığına, saxtakarlığına, hissiyatsızlığına, sosial kataklizmlərə qarşı qoyulur. Mərhəmətin, gözəlliyin, vicdanın, mənəvi dəyərlərin bu amansızlıqları məhv edib unutturacağına inam oyadılır.

Məhz bu ədəbi-fəlsəfi, bəşəri dəyərlərinə görə İvan Bunin bu gün də çoxsaylı əsərləri, yaratdığı nadir bədii obrazları ilə təkcə rus ədəbiyyatının deyil, dünya ədəbiyyatının nəhənglərindən sayılır. O, bütün həyatı boyu öz yolu ilə getmiş, heç bir ədəbi cərəyanın üzvü hesab olunmamış, heç bir siyasi partiyanın və ideologiyanın ideyalarını tərənnüm etməmişdir. “Bunin ədəbi mübahisələrdə nadir hallarda iştirak edirdi. Ömrünün əsas hissəsini kənddə və səyahətlərdə keçirirdi. Yenə də yazıçının öz qeydlərindən: “Mən heç bir ədəbi məktəbə daxil deyiləm, özümü nə dekadent, nə simvolist, nə romantik, nə də realist hesab edirəm. Məni ən çox psixoloji, dini və tarixi məsələlər maraqlandırır” [4, s.10]. Onun üçün rus mədəniyyəti, rus kimliyi, xalq, onun yaşantıları, insanların daxili aləmi və tələtömləri əsas meyarlar olmuşdur. Milli kimliyə bağlılıq, milli əsaslar üzərindən bəşəri həyatı dərk etmək bütün yaradıcılığı boyu özünü göstərir. Yazıçı milli tipləri xüsusi həssaslıqla təsvir edir, əsərlərində klassik rus ədəbiyyatında hökmran olan “xalq nədir?”, “Rusiya nədir?” kimi suallara cavab axtarır, insanların psixoloji inkişafına hansı məqamların təsir etdiyini tapmağa can atır. Hər yeni əsərində bu tələtömlü suallar inkişaf edərək daha kəskin xarakter alırdı.

Bütün bunlara görə İ. Bunin təkcə proletar ədəbiyyatının deyil, o dövrün burjuva tənqidçilərinin də hədəfinə tuş gəlirdi. Burjuva tənqidçiləri onu geri qalmaqda, yeni zamanla ayaqlaşmamaqda günahlandırirdılar. İlk baxışda onun qəhrəmanları köhnəlmiş obrazlar, motivləri isə arxaik hadisələr təsiri bağışlayırdı – yerli rus mülkədarlarının müflisləşməsi, kəndlərin yoxsullaşması, boşalması, ümitsizlik, mujiklərin qəddarlığı və s. motivlər yeni zamanla səsləşmirdi. Ancaq Buninin əsərləri ilk baxışda göründüyü kimi, darıxdırıcı, bəsit, köhnə motivli əsərlər deyildi, onun bədii dəyərini, daşdığı mənə yükünü, bəşəri ideyaları dərk etmək daha

mürəkkəb idi. Məhz yaradıcılığında əks etdirdiyi həmin dövrün psixoloji təlatümlərinə görə İ.Bunin XIX-XX əsrlər rus ədəbiyyatında əvəzsiz yer tutur.

20-ci illərin rus mühacirət publisistikası və ədəbi tənqidinə belə bir fikir hakim idi ki, sovet ədəbiyyatında rus milli kimliyinə, rus milli ənənələrinə dönüş başlayana qədər mühacirət ədəbiyyatı həmin ənənələri qoruyub saxlamalı, ədəbiyyatda yaşatmalıdır. Ancaq bu o demək deyildi ki, birinci dalğa rus mühacirət ədibləri inqilabaqədərki ədəbiyyatı təkrarlayır, klassik rus ədəbiyyatı ənənələrinə mühafizəkar yanaşırdılar. Bu ənənələrə İ.Bunin kimi ən sadıq yazıçıların belə yaradıcılığında yeni bədii ifadə vasitələrinə, fərqli yanaşmalara rast gəlinirdi. Mühacir rus ədəbi tənqidində Bunin yaradıcılığının təkrarsızlığı, özünəməxsusluğu, xüsusilə XIX əsr klassik rus ədəbiyyatı irsinə sıx bağlılığı haqqında geniş bəhs olunur, rus ədəbiyyatı ənənələrinin davam etdirilməsi istiqamətində onun yaradıcılığı örnək göstərilirdi. Ancaq Buninin əsərlərində də elə ilk mühacirət illərindən başlayaraq itirilmiş vətən həsrəti, doğma torpaq nigarançılığı özünü göstərirdi (“Son”, «Bıçınçılar»). O, bunu birbaşa mətnlə deyil, kontekstlə, xüsusi bədii ifadə vasitələri ilə təsvir edirdi. Hadisələr, obrazlar, onların daxili təlatümləri xüsusi nostalgiya ilə əks olunur, qəriblik, vətən nigarançılığı hisslərinə bürünürdü (“Günvurma”, “Lika” və s.). Mühacir həyatı hətta onun eşq, məhəbbətdən bəhs edən nəsrinə belə sirayət edirdi. Əvvəlki dövrlərə ehyam vuran sitatlara tez-tez müraciət olunurdu [2].

Kuprinin yaradıcılığı kimi, Buninin yaradıcılığı klassik rus ədəbiyyatının ideya-yaradıcılıq prinsip və ənənələri ilə sıx bağlı idi. Lakin o, qoruyub saxlamaq istədiyi realist ənənələri yeni keçid dövrünün prizmasından dərk edirdi. Heç zaman etik və estetik tənəzzülə, ədəbi modernizmə rəğbət göstərməsə də, öz üzərində həmişə “yeni sənətin” meyillərinin müəyyən təsirini hiss etmişdir.

Qədim, ancaq XIX əsrin sonuna yaxın tamamilə müflisləşmiş zadəgan nəslindən olduğuna görə Buninin estetik görüşləri əyalət zadəgan mədəniyyəti mühitində formalaşmışdı. Uşaqlıq illərinin təəssüratları sonralar yazıçının mülkədar mülklərinin süqutu, həm mülkədar malikanələrini, həm də kəndli daxmalarını bürümüş yoxsulluq, sadə rus kəndlisinin sevinci və kədəri haqqında yazdığı əsərlərində öz əksini tapmışdır. O, əsərlərində Rusiyanın necə yavaş-yavaş dağılmasını, malikanələrin tərk edilməsini, kəndlərin seyrəkləşməsini, burjuaziya münasibətlərinin kəndə sirayət etməsini elə ustalıqla təsvir edir, rus kəndlisinin müxtəlif xarakterli obrazları ilə elə canlı təqdim edir ki, həmin dövrün bütün ağrı-acılarını, təlatümlərini duymaq olur. Yazıçı, sanki Rusiyanı gözləyən sosial qabarmaları əvvəlcədən duyur, ətrafdakı sosial haqsızlıqların, ədalətsizliyin, zalımlığın Rusiya imperiyasını uçuruma, dağılmağa apardığını qorxu ilə gözləyirdi.

Bunin Oktyabr inqilabından bəhs edən məşhur “Arsenyevin həyatı” əsərində baş verən prosesləri bütün çılpalıqları ilə təsvir edir. O, rus ədəbiyyatında bolşevik inqilabını qəbul etməyən və ömrünün sonuna qədər də bu fikrini dəyişməyən nadir yazıçılardan idi. Mühacirətin ilk illərində onun vətənə qayıtma ümidi, doğma yerlərə dönmək ehtirası əsərlərinə də sirayət edirdi. Sanki bütün əsərləri yarımcıq, bitməmiş hekayə xarakteri daşıyır. Bütün bu ümid, vətənə dönmə həsrəti,

iztirablar onun “Arsenyevin həyatı”nda Rusiya, inqilab haqqında düşüncələrini ifadə etməsinə zəmin yaradırdı.

“Arsenyevin həyatı” romanı İ.Buninin sanki öz avtobioqrafiyası, Rusiya haqqında, onun təkrarolunmaz təbiəti, özünəxas mədəniyyəti, milli ruhu haqqında monoloqudur. Ancaq burada hadisələr, baş verən dəyişikliklər sadəcə sadalanmır, faktlar təhlil olunur, düşüncə süzgəcindən keçirilərək ortaya qoyulur. Uşaqlıq illərindən başlayaraq malikanədə, gimnaziyada keçirdiyi günlər, rus təbiətinin əsrarəngizliyi, müflisləşən mülkədar həyatı və s. yazıçının öz düşüncələrini, fəlsəfi və etik konsepsiyasını göstərməyə xidmət edir.

Romanın əsas məğzi insan şəxsiyyətinin ucalığıdır. Burada mahir söz ustasının etirafları, yarım əsrlik Rusiya tarixinin, hadisələrinin ümumiləşdirilmiş xülasəsi ilə həmin dövr insanların daxili iztirabları təsvir olunur. Təbiətə, kənd həyatına, onun estetikasına bağlılıq romanda milli koloritin ön plana çıxmasını şərtləndirir. Buninin “Arsenyevin həyatı”nda və digər əsərlərində göstərdiyi rəssam, yaradıcı şəxsiyyətlər oxucuya ilk dəfə özünü dünyadan təcrid olunmamış, ayrı düşməmiş kimi hiss etməyə çağırır, oxucunun “mən rusam və Rusiyada yaşayıram” inamını özünə qaytarırdı [3]. Bunin obrazlarında rus milli xarakterinin bəşəri dəyərlər daşıyıcısı kimi məziyyətlərini qabardırdı. Onun yaradıcılığında qədim İsrail torpaqlarından Hindistana qədər, müxtəlif dövlətlərin və dövrlərin obrazları canlandırılrsa da, əsərlərində bütpərəstlik, Şərq və digər motivlərin geniş yer almasına baxmayaraq, Bunin, heç vaxt özünün rus mədəniyyətinin nümayəndəsi olduğunu unutmur, əsərlərində Rusiyanın, rus insanının bəlalərini daha çox qabardırdı.

Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görüləndən sonrakı dövrdə Buninin yaradıcılığı esseistika sahəsində axtarışlarla zənginləşir: "Tolstoyun azad edilməsi" (1937), "Çexov haqqında" (1953, tamamlanmamışdır) kimi əsərlərini qələmə alır. Məlumdur ki, tarixi-ədəbi mənada esseizm XX əsrin əvvəllərində aktuallaşmış və ilk növbədə, modernist mədəniyyət və hadisələrinin bu və ya digər formada onunla səsleşməsi ilə bağlı olmuşdur. D.S.Merejkovski, A.M.Remizov, M.İ.Svetayeva, V.F.Xodaseviç, K.D.Balmont və başqalarının yaradıcılığında esse aydın şəkildə əksini tapmışdır. Bunin yaradıcılığında da esse janrı 1920-ci illərin lirik-fəlsəfi hekayələrindən başlayaraq təcridən aktuallaşmış və Tolstoyla Çexov haqqında esselərə kimi dərinləşərək yetkinləşmişdir.

Buninin iki – “Tolstoyun azad edilməsi” və “Çexov haqqında” esselərinin əsasını onun L.N.Tolstoy şəxsiyyətinə dərin hörməti və A.P.Çexovla dostluq münasibətləri təşkil edirdi. Hər iki essədəki təsvirlərə müəllifin baxış bucağı əvvəldən fərqli idi. “Tolstoyun azad edilməsi” əsərində Tolstoyun şəxsi xüsusiyyətlərinə toxunulmur, əsas vurğu yazıçının mənəvi bioqrafiyasının ontoloji təfsirinə, onun əsərlərinin məcazi toxumasında əks olunmuş Tolstoy fəlsəfəsinə yönəldilir. Bu, ilk növbədə, həyat və ölüm, gerçəkliyin dərk edilməsinin qeyri-rasional yolları, hissiyyat aləminə münasibətlə bağlı müəllifi “qəhrəmana” yaxınlaşdıran məişət bilgiləri ilə bağlıdır. Tolstoy haqqında esse Buninin özünüdərk etməsində vacib amilə çevrilir.

Çexovla isə Bunini daha hərtərəfli şəxsi tanışlıq birləşdirirdi. Bu səbəbdən ona həsr olunmuş essədə xatirə-bioqrafik element daha aydın ifadə olunurdu. Çexovun həyat yolunun təsviri essenin ana xətti kimi seçilir. İki yazıçının görüşlərinin “obyektiv” təsviri arxasında Çexovun daxili aləminin sirli xüsusiyyətləri ortaya qoyulur və bu da Buninin baxışlarındakı irsiyyət və özəl yaddaş aspektləri ilə bağlılıq təşkil edir. Çexovla bağlı mülahizələrinin nəqli genişləndikcə onun özünün klassikaya münasibətinə yekun qiymət verməyə çalışan müəllifin yaradıcı şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri daha parlaq ifadəsini tapır.

Həm “Tolstoyun azad edilməsi”ndə, həm də “Çexov haqqında” essələrdə bədii quruluş tamamilə lirik xarakter daşıyır: məhz özünü keçmişin və bugünün mədəniyyəti ilə müqayisədə dərk edən müəllif şəxsiyyəti essenin nüvəsi qismində çıxış edir.

Buninin bir yazıçı və ziyalı kimi məharəti onda idi ki, o, Rusiyanın və dünyanın taleyində əhəmiyyətli rol oynayan insan tiplərini duyur və onları əsərlərində təqdim edirdi. Bununla yanaşı, Bunin nəsrə həm də öz ahəngdarlığı, dilinin rəvanlığı, ritmikliyi, bədii mükəmməlliyi, ifadə vasitələri və təsvirlərinin əsrarəngizliyi ilə də seçilir. “Zadəgan nəslindən olan Bunin ömrünün Rusiyadakı dövrünü kənddə yaşadığı üçün həm canlı rus danışq dilini, həm də yuxarı təbəqənin ünsiyyətində işlənən ibarələri yaxşı bildiyindən, demək olar ki, rus yazışlarından heç birinin çatmadığı zirvələri fəth etmişdir. Dilin deyim, ifadə tərzinin həzinliyini onun kimi duyan olmamışdır. Obrazlar qalereyasını yaradarkən hər bir obrazın dilində aforizmlər və zərb-məsəllərlə danışaraq zəngin irs qoyub getmişdir [4, s.10].

Buninin yaradıcılığı realizm və modernizm estetik sistemlərinin çəkişdiyi və çulğışdığı XX əsrdə özündən söz etdirən əhəmiyyətli bir ədəbi hadisə kimi ortaya çıxdı. Klassik irsə, dərin bədii düşüncə kanonlarına, fərdi və milli-tarixi ənənəyə realist yanaşmaya bağlılığı ilə yanaşı, o, dövrün təlatümlərinə münasibətdə, obrazlılığın poetikasının inkişaf etdirilməsinə, psixoloji təsvir prinsiplərinə, ədəbi janr sistemlərinə münasibətdə modernizmə yaxın idi. Aktual estetik məsələlərə yanaşmada modernistlərə meyillənərək, modernizmdə formal eksperiment və nəzəri quruluşlar səviyyəsində qalanları öz yaradıcılığında inkişaf etdirirdi.

Öz fikir və düşüncələrini çəkinmədən ifadə etməsi sovet hakimiyyətini ondan imtina etməyə, haqqında mənfi rəy yaratmağa vadar etmişdi. O, demokrat deyildi, ancaq mütləqiyyətə də boyun əymirdi. Hiss və düşüncənin vəhdəti, mənəvi zənginlik və nəqlətmə ustalığı, Puşkin ənənlərinə, rus milli ruhuna, klassik ədəbi irsə bağlılığı Bunin yaradıcılığını XX əsr rus ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri kimi səciyyələndirir. Onun yaradıcılığı bütün özünəməxsusluğu ilə XX əsr üçün səciyyəvi olan realizm və modernizmin estetik sistemlərinin çəkişməsi və qarşılıqlı əlaqəsi işığında əlamətdar hadisəyə çevrilmişdi. Bunin, bədii təfəkkürün klassik aydınlığını və sərtliyini, milli-tarixi köklərə sadiqliyini qoruyub saxlamaqla yanaşı, obrazlılıq poetikasının, psixoloji təsvir prinsiplərinin və ədəbi janrlar sisteminin yenilənməsinə meyilliyi, aktual estetik məsələlərə baxışları, düşüncələrinin faciəvi təcrübəsi ilə tipoloji olaraq modernizmə yaxın idi.

İ.Buninin yaradıcılığı haqqında dünya ədəbiyyatşünaslıq elmində araşdırmalar aparılmış, yaradıcılığının müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Hələ sağlığında, xüsusilə dövrünün məşhur ədəbi dərgilərində onun həyat və yaradıcılığına, nəşr olunmuş kitablarına həsr edilmiş çoxlu məqalələr, resenziyalar işıq üzü görmüşdü. İnqilabaqədərki rus ədəbiyyatşünaslığı, rus mühacirət ədəbi tənqidi, sovet ədəbiyyatşünaslığı və nəhayət, postsovet dövrü ədəbiyyatşünaslıq elmində İ.Buninin yaradıcılığı daim diqqət mərkəzində olmuş, onun çoxşaxəli ədəbi irsinin hərətərflü öyrənilməsinə tədqiqat işləri həsr edilmişdir. Belə elmi-tədqiqat işləri bu gün də davam etdirilir, bu məşhur söz ustasının yaradıcılığı, rəngarəng obraz və motivləri, ideyaları öyrənilir. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda Bunin yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqat işlərində yazıçının ədəbi irsi daha çox dövrünün mənəvi-psixoloji sarsıntıları, tarixi-siyasi proseslər, XX əsr rus cəmiyyətində baş vermiş dəyişikliklər, sadə insanların yaşantılarının təhlili aspektindən öyrənilir, yazıçının dili və təkrarolunmaz üslubu, XX əsr rus ədəbiyyatına təsiri hərtərflü araşdırılır.

Xüsusilə ötən əsrin 90-cı illərindən, Buninin irsi vətənə qaytarılardan sonra buninşünaslıqda yeni istiqamətlər yaranmış, bu aspektlərdə tədqiqatlar intensivləşmişdir. Onun keşməkeşli həyatı, yaradıcılıq yolu və onun dünyagörüşü arasındakı ziddiyyətlər, poeziyasında Şərq motivləri, Şərq ənənələrinin yazıçının dünyagörüşünə təsiri, əsrin əvvəllərindəki fəlsəfi lirikası, dövrünün məşhur şair və yazıçıları ilə, sələfləri və müasirləri ilə əlaqələri, dünyagörüşlərindəki ziddiyyətlər və s. mövzularında çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Bunin şəxsiyyətinin və yaradıcılığının hələ də öyrənilməmiş tərəfləri var. Ədəbiyyatda zirvələr fəth etmiş, dünya ədəbiyyatına öz adını həkk etdirmiş söz ustası kimi onun yaradıcılığının hələ tədqiq olunmamış səhifələri qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Афанасьев. И. А. Бунин. Очерк творчества. Москва: Просвещение, 1966.
2. Бицилли П. Бунин и его место в русской литературе // Россия и славянство. Париж, 1931. - 27 июня.
3. Климова Г.П. «Свет незакатный.»: Творческое наследие И.А.Бунина и мировой литературный процесс. Орел: Изд-во Орловск. гос. пед. ун-та, 1995. С.126-130.
4. Mövləli İ. Qürbətdə ölən yazıçı / İvan Bunin. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013. С. 5-12.
5. Творчество И. А. Бунина в критическом сознании русского зарубежья (по страницам газеты «Последние новости») // Русское зарубежье: история и современность. М., 2013. Вып. 2. С. 184-203.

Summary

A Brilliant Figure of the First Wave of Russian Emigrant Literature – Ivan Bunin

The article discusses the literary destiny of the famous Russian writer, Nobel Laureate Ivan Bunin, and his place in the first wave of Russian emigrant literature. It is noted that the work of Ivan Bunin, one of the last moguls of classical Russian literature, has almost always been in the spotlight of literature. After the collapse of the Soviet Union, especially in the post-Soviet space, the writer's work is involved in all aspects of research, his works are thoroughly studied.

The article touches upon the life and work of the writer, who went abroad after the October Revolution and did not reconcile with the new ideology. It is emphasized that in the first years of emigration, the controversy surrounding his work, as well as the critical views of both proletarian critics and bourgeois literary critics, could not overshadow Bunin's work. It is noted that throughout his career I. Bunin continued the traditions of classical Russian literature, enriched world literature with many invaluable works. He created artistic images of his contemporaries – people from all social groups, both in pre-revolutionary Russia and in exile. As a writer and intellectual, Bunin senses the types of people who play an important role in the fate of Russia and the world and presents them in his works. His prose is also distinguished by its harmony, fluency, rhythmicity, artistic perfection, means of expression, and mystery of its descriptions.

Especially since the 90s of the last century, although a lot of research has been conducted on the life of the writer, his rich career, there are still unexplored pages of his personality and work. As a master of words who conquered the peaks in literature and made his name in world literature, lots of pages of his work has been explored not yet.

Резюме

Иван Бунин – блестящая личность первой волны русской эмигрантской литературы

В статье говорится о литературной судьбе, о месте блестящей личности в русской эмигрантской литературе, известного русского писателя, лауреата Нобелевской премии Ивана Бунина. Указывается, что творчество, считающегося последним из могикан русской классической литературы Ивана Бунина, всегда находилось, можно сказать, в центре внимания литературоведческой науки. После крушения советской власти, особенно в постсоветском пространстве, творчество писателя привлекается к исследованию во всех аспектах, его произведения всесторонне изучаются.

В статье затрагиваются творческий путь и труднейшая жизнь писателя, уехавшего на чужбину после Октябрьской революции из-за неприятия новой, идущей за ней, идеологии. Акцентируется внимание на полемиках вокруг его творчества в первые годы эмиграции, на то, что ни пролетарские рассуждения, ни критические рассуждения буржуазных литературоведов не бросили тень на творчество Бунина. Указывается, что И. Бунин на протяжении всего своего творчества продолжил традиции русской классической литературы, обогатил мировую литературу многими незаменимыми произведениями. Он создал литературные образы людей – своих современников из всех социальных групп как дореволюционной России, так и эмиграции. Бунин как писатель и интеллигент чувствует типаж людей, играющих важную роль в судьбах России и мира, и представляет их в своих произведе-

ниях. Его проза выделяется также своей гармоничностью, красочностью языка, ритмичностью, художественным совершенством и разнообразием средств выражения и изобразительности.

Хотя и проводились многочисленные исследования, посвященные труднейшей жизни и богатейшему творческому пути писателя, особенно начавшиеся с 90-х годов прошлого столетия, еще остаются неизученные страницы личности и творчества Бунина. Еще остаются неизученными страницы его творчества как мастера слова, покорившего вершины в литературе и запечатлевшего свое имя в мировую литературу.

Rəyçi: fil.e.d, prof.T.Cafərov

METODİKA

Gülzar Abdullayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TAPŞIRIYÖNÜMLÜ TƏLİMİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *ibtidai təhsil, xarici dil, tapşırıq-əsaslı metod*

Keywords: *primary school, foreign, language, task-based method*

Ключевые слова: *начальная школа, иностранный, язык, метод задач*

Son zamanlar bütün dünyada, o cümlədən, ölkəmizdə ingilis dilinin tədrisində böyük maraq oyanmışdır. Lakin xarici dillərin mənimsədilməsinə erkən yaşlardan başlanılmasına baxmayaraq, öyrənənlərin əksəriyyəti ünsiyyət prosesində çətinlik çəkir, ya da kommunikasiyadan yayınırlar. Dilin tədrisi tarixinə nəzər salsaq, aydın görmək olar ki, xarici dillər 1970-ci illərə qədər məhz qrammatika vasitəsilə həyata keçirilmişdir [4, s.14]. Həmin üsul kiçikyaşlı məktəblilərin nə yaş xüsusiyyətlərinə, nə də qavrama səviyyələrinə uyğundur. İbtidai sinif şagirdlərinə qrammatik qaydaları öyrətmək əvəzinə onlarda zəruri ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması daha məqsədəuyğundur. Çünki məktəbə yenidən qadam qoyan uşaqlar yazı-oxu bacarıqlarına malik olmur, belə halda da qrammatikanın tədrisi mümkünsüzdür. Krashen və Terrell (1983) tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyəyə əsasən, xarici dili kiçikyaşlılara öyrətməyi hədəfləyən pedaqoq ilk mərhələdə qrammatik qaydaları mənimsətməkdən yayınmalıdır. Krashen (1982) bildirmişdir ki, insan xarici dil öyrənərkən qaydaları özü tətbiq etməlidir. Bu isə ibtidai sinif şagirdləri üçün münasib deyil. Həmin yaş dövrünün fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri uşaqlara yalnız gündəlik kommunikativ bacarıqlar qazanmağa imkan verir [1, s.209]. Dünya təcrübəsində mövcud problemin həllinə istiqamətləndirilmiş çoxsaylı araşdırmalar mövcuddur. Aparılmış tədqiqatların yekunu olaraq müəyyən nəticələr əldə edilmiş, konkret təkliflər irəli sürülmüşdür. Tapşırıqyönlü təlim və ya dilin mənimsədilməsində tapşırıq əsaslanma (“Task-Based Learning” və ya “Task-Based Language Teaching”) sınaqdan çıxmış üsullardan biridir. Tapşırıqyönlü təlim xarici dili “yaşayaraq öyrənmək” deməkdir. Tapşırıqyönlü təlim konsepsiyası ilk dəfə 1982-ci ildə Cənubi Hindistanda Prabhu tərəfindən hazırlanmışdır. Tədqiqatçı bildirmişdir ki, şagirdlər beyinlərini aktiv fəaliyyətə yö-

nəltədikdə, daha yaxşı mənimsəmə nümayiş etdirirlər [3, s.153]. Tapşırıqyönümlü təlim uşaqların dil biliklərinin çalışmaları vasitəsilə artırılması, ünsiyyət (kommunikativ) bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədi daşıyır, həmçinin kiçikyaşlı şagirdlərin təlim maraqlarını və ehtiyaclarını daim diqqət mərkəzində saxlamağı təmin edir. Nəticədə mənimsədilməsi nəzərdə tutulan dildən istifadə zərurətə çevrilir. Tapşırıqyönümlü təlimdən istifadənin əsas məqsədlərindən biri kiçikyaşlı məktəblilərin fəaliyyətinin nəticəsini yüksəltməkdir. Dilin mənimsədilməsində tapşırıqlara əsaslanma müasir dövrün dinamik xarakterli tələbləri ilə səsleşir, çünki o, şagirdyönümlülük prinsipi üzərində qurulmuşdur. Tapşırıqyönümlü təlim vasitəsilə şagirdlər müstəqil, kreativ düşünmək, mövzu ilə əlaqədar müzakirə aparmaq, mühakimə yürütmək imkanı əldə edirlər. Bu zaman müəllim uşaqları tapşırığın həlli ilə bağlı maraqlı və keyfiyyətli ideyalar səsleşdirməyə, əlaqələr qurmağa həvəsləndirməlidir. Tapşırıqyönümlü təlim kiçikyaşlı məktəblilərdə yaradıcı fəaliyyəti stimullaşdırır, yeni ideyaların üzə çıxmasına zəmin yaradır, şəxsi təcrübənin qazanılmasına təkan verir. Dərsin gedişatında pedaqoq yalnız istiqamətləndirici, fasilitator rolunda çıxış etməli, çalışmaların həll olunması prosesini diqqətlə izləməlidir. Tapşırıqyönümlü təlimdə maarifləndirmə mütləqdir. Müəllim şagirdlərə oxşarlıqları və fərqləri tanımağa kömək etməli, xarici dillərin əhəmiyyəti barədə dolğun məlumat verməli, onlarda dilin mənimsənilməsinə maraq oyatmalıdır. Deməli, belə nəticəyə gəlmək olar ki, tapşırıqyönümlü təlim xarici dilin tədrisində ortaya çıxan maneələri aradan qaldırmağa, mövcud problemləri həll etməyə zəmin yaradır. Şagirdlər fikirlərini əsaslandırmayanadək onların səhv və ya düzgün cavab vermələri barədə fikir bildirmək doğru deyil. Çünki tapşırıqyönümlü təlim dərs prosesində idrak fəallığının yaranmasını və davamlılığının qorunmasını təmin etməlidir. Bunun üçün aşağıdakı mexanizmlər alqoritm şəklində həyata keçirilməlidir:

1. Problemin qoyulması. Şagird problem-situasiya ilə üz bəüz dayanmağı və onu çözməyi bacarmalıdır. Problemin həlli idrakın fəallaşmasını və davamlılığının saxlanılmasını labüdləşdirir;

2. Məktəblinin tədqiqatçı, müəllimin fasilitator rolunda çıxış etməsi. Şagird dərs prosesində subyekt mövqeyində dayanmalı və müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərərək – araşdırma apararaq müasir dövr üçün gərəkli olan bacarıqlar qazanmalıdır.

3. Dialoqun və əməkdaşlığın zəruriliyi. Təlim dialoji şəkildə, əməkdaşlıq şəraitində keçirilməli, yəni, dərs prosesi subyekt-subyekt münasibətlərinə əsasən qurulmalıdır;

4. Psixoloji dəstək: hörmət və etibar. İdrak fəallığını yaratmağın və davamlılığını təmin etməyin ən yaxşı yolu kiçikyaşlıların psixoloji dəstəklənməsidir. Bu, müəllimin səmimi, pozitiv münasibəti, şagirdlərə hörməti, etibarını, onların bacarığına inamı sayəsində mümkün olur.

Buqati, Skehan və Swain bildirmişdir ki, “tapşırıqyönümlü təlim məqsədə çatmağa, məlumat toplamağa, müstəqil öyrənməyə zəmin yaradan ən yaxşı üsuldür” [8, s.274]. Doğan tapşırıqyönümlü təlimi yalnız yazı qaydalarını mükəmməl şəkildə mənimsəmək üçün deyil, həmçinin daha sürətli ünsiyyəti təmin edən ən optimal yol kimi dəyərləndirmişdir. O, ibtidai sinif şagirdlərini gələcəkdə real

dünyadakı vəzifələri yerinə yetirmək üçün lazım olacaq dil komponentləri ilə təmin edir, uşaqlarda vacib bacarıqlar formalaşdırır. Tapşırıqyönlü təlim vasitəsilə kiçikyaşlı məktəblilər müzakirələr aparmağı, suallar verməyi, məlumatlar arasında əlaqələr qurmağı, əməkdaşlıq şəraitində işləməyi öyrənirlər.

İngilis dilinin tədrisində tapşırıqyönlü təlim:

- şagirdlərin tələbatlarına uyğun olaraq onlara təhlietmə bacarığı qazandırır;
- xarici dilin mənimsənilməsini asanlaşdırır;
- şagirdlərin qiymətləndirilməsi meyarlarını əvvəlcədən hazırlamağa zəmin

yaradır;

- forma, struktur tipli təlimatları aktivləşdirir.

Təlim prosesində kiçikyaşlıların söz ehtiyatını artıran, nitq inkişafını sürətləndirən mövzular seçilməlidir. Belə halda məktəblilər daha çox həvəslənəcək, diqqətin mərkəzləşdirilməsi asanlaşacaqdır.

Tapşırıqyönlü təlimin digər üstünlükləri:

– şagird təlim prosesinin mərkəzində dayanır. Beləliklə, dərs prosesi şagirdyönlülük prinsipi əsasında qurulur;

- şagirdə dilin məqsəd deyil, vasitə olması izah edilir;

– gündəlik həyat vəziyyətlərinə əsaslanaraq mücərrəd məlumatlar konkretləşdirilir;

– şagirdlərin təlim maraqlarının və ehtiyaclarının qarşılmasına, ödənilməsinə zəmin yaranır.

Haqqında danışdığımız tapşırıqyönlü təlim hansı mərhələlərlə həyata keçirilir?

Tapşırıq verilməzdən əvvəl uşaqlar çalışmanın mövzusu ilə tanış olmalıdırlar. İşin gedişatında şagirdlərə tapşırığı yerinə yetirmək və öyrəndikləri dildən istifadə etmək imkanı verilməlidir. Çalışmanın həlli mərhələsində kiçikyaşlı məktəblilərin cütlər formasında fəaliyyət göstərmələri, dialoq qurmaları, fəallıqları təmin olunmalıdır. Son mərhələdə isə prosesin əvvəlində qarşıya qoyulan məqsədlə yekunda alınan nəticə müqayisə edilməlidir. Göründüyü kimi, tapşırıqyönlü təlimdə şagirdlərin maraqları, fəallıqları ön plana çəkilir, öyrənənlər lüğətlərdən istifadəyə həvəsləndirilir. Dərsin gedişatında pedaqoqun istifadə etdiyi dil də prosesin təşkilində böyük rol oynayır.

Tapşırıqyönlü təlimdən yararlanarkən, diqqətdə saxlanılmalı məqamlar:

– Şagirdlərdə müstəqil düşünmək bacarıqlarının formalaşdırılması istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət qurulmalıdır;

– Tapşırıqların izahı zamanı ana dildən istifadə yalnız zəruri hallarda tövsiyə olunur;

– Təlim prosesində şagirdlərin həyəcanı, narahatlığı aradan qaldırılmalı, xoş atmosfer yaradılmalıdır;

– Xarici dildəki məlumatlar uşaqlara mümkün qədər sadələşdirilmiş formada ötürülməlidir;

- Tapşırıqların mərhələli şəkildə həllinə imkan yaradılmalıdır;

– Şagirdlərin ingilis dilində istifadə edə biləcəkləri sözlər və cümlələr öncədən müəyyənləşdirilməlidir.

– Tapşırığın həllinin ilk mərhələsində uşaqların başa düşmədikləri, anlamadıqları söz və ifadələr izah olunmalıdır;

– Şagirdlərə müstəqil təqdimat etmək imkanı yaradılmalıdır.

Tapşırığın həllinə başlamazdan öncə müxtəlif motivasiya vasitələrindən (məsələn: səsli mətn, videoçarx, rebuslar, tapmacalar və s.) yararlanmaq daha məqsədəuyğundur. Çalışmanın şərtinin şagirdlərlə birlikdə, əməkdaşlıq şəraitində hazırlanması tövsiyə olunur. Lakin onun həllinə addım-addım nəzarət edilməlidir. Tapşırığın həlli yekunlaşdıqdan sonra onun müzakirəsini aparmaq işin gedişatına töhfə verəcəkdir.

Dünya təcrübəsində tapşırıqyönlü təlimin üç növündən geniş istifadə olunur:

1. İnformasiya mübadiləsinə əsaslanan fəaliyyət;

2. Problemin çözülməsinə istiqamətlənən fəaliyyət;

3. Problemin yaranma səbəbinin araşdırılması üzrə fəaliyyət.

İnformasiya mübadiləsinə əsaslanan fəaliyyət öyrənənlərin öz aralarında lazımı məlumatları bölüşməsinə nizamlayır. Uşaqlara müxtəlif tipli məlumatlar verərək onların seçimlərinə uyğun olaraq təlim ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Tapşırıqyönlü təlimin bu növü kiçikyaşlı məktəblilərə məlumat toplamaq, onları dəqiqləşdirmək və əlaqələndirmək bacarığı qazandırmaya xidmət edir. Fəaliyyətin məzmunu tapşırığın şərtində mütləq özünü göstərməlidir. O ya təlimat, ya təsviri xarakterli, ya da gündəlik planlaşdırma formasında hazırlanmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, tapşırıq real həyatla birbaşa əlaqəli olmalıdır.

Problemin çözülməsinə istiqamətlənən fəaliyyət yaranmış situasiya ilə əlaqədar olaraq çıxış yollarının müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır. Öyrənənlər konkret ideyalar səsəndirməli, problemin həllinə töhfə verə biləcək ən optimal variantı seçməyə yönəldilməlidirlər. Tapşırığın yerinə yetirilməsində minimal tələb problemin çözülməsinə hədəfləyən müxtəlif fikirlər səsəndirmək, təkliflər irəli sürməkdir. Lakin nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, fəaliyyət müəyyən nəticə ilə yekunlaşmalıdır. Əks halda, aparılan işin keyfiyyətindən söhbət belə gedə bilməz.

Problemin yaranma səbəbinin araşdırılması üzrə fəaliyyət müəyyən xüsusiyyətlərinə görə informasiya mübadiləsinə əsaslanan tapşırıq növünə bənzəyir, lakin əsas fərqləndirici cəhət birincinin yalnız əməkdaşlıq, qrup formasında həyata keçirilməsidir. Problem situasiya hansı səbəbdən aktualıq daşıyır, onun meydana gəlməsinin kökündə hansı amillər dayanır və s. suallara cavab tapmaq fəaliyyətin təşkilində əvəzolunmaz rola malikdir.

Beynəlxalq təcrübədə tapşırıqyönlü təlimdən istifadə zamanı çalışmaların hazırlanmasına xüsusi tələblər qoyulur:

– aktualıq daşmalıdır;

– dərsin məqsədinə uyğun olmalıdır;

– tədqiqat probleminin həllinə yönəldilməlidir;

– şagirdlərin yaş, bilik və intellektual səviyyələrinə, emosional sferalarına, maraqlarına, qabiliyyətlərinə uyğun olmalıdır;

- diferensial xarakter daşılmalıdır;
- şagirdlərin kəşfetmə həvəsini yüksəltməli, cəlbədicisi olmalıdır;
- tədris proqramına və milli dəyərlərə əsaslanmalıdır;
- real həyatla və şagirdlərin təcrübələri ilə bağlı olmalıdır;
- tapşırığın şərti dəqiq ifadə edilməlidir;
- açaq suallar aydın formada yazılmalıdır.

Tapşırıqyönlü təlimi digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır [6, s.55]:

- kommunikativ xarakterlidir;
- təlim materialının əsas məzmunu, mahiyyəti tapşırığın şərti və həlli vasitəsilə ötürülməlidir;
- şagird təlim prosesinin mərkəzində dayanmalı, müəllim isə fasilitator olmalıdır;
- dərs şagirdin maraqları və öyrənmə ehtiyacları nəzərə alınmaqla qurulmalıdır;
- prosesin gedişatı tədris proqramının (kurikulumun) tələbləri ilə uzlaşmalı, səsləşməlidir;
- təlimin təqdimat, məşq, hazırlıq mərhələlərində ənənəvi üsullardan istifadə etmək mümkündür.

Kiçikyaşlı məktəblilərin utancaqlığı, yoldaşlarından, həmçinin müəllimlərinə çəkinməsi xarici dil dərslərində ən çox rast gəlinən problemlərdəndir. Uşaqlar yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlərdən həm yazıda, həm də tələffüzdə istifadə edərkən müəyyən çətinliklər yaşayır, psixoloji narahatlıqlar keçirirlər. Lüğət ehtiyatı zəif, kasad olan kiçikyaşlılar cümlə qurduqda daha böyük problemlərlə üzləşirlər. Belə vəziyyətdə tapşırığın çətinlik səviyyəsinə diqqət yetirilməli, sinfin ümumi təlim göstəriciləri və öyrənənlərin yaş xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır [6, s.62]. Bundan əlavə, xarici dilin, o cümlədən, ingilis dilinin tədrisi prosesində ibtidai sinif şagirdləri ilə müəllimlər arasındakı əks-əlaqənin qurulması, həmçinin tənzimlənməsi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Əməkdaşlıq təlimin keyfiyyətli təşkilinə, münbit mühitin formalaşmasına, problemli situasiyanın rahatlıqla həll olunmasına zəmin yaradır. Pedaqoqun dərstdə əks-əlaqəni təmin etməsi uşaqları psixoloji baxımdan gərgin vəziyyətə düşməkdən də sığortalayır, qarşılıqlı kooperativ münasibətlərin yaranmasını, təlimdə müsbət nəticənin daha sürətli şəkildə qazanılmasını labüdləşdirir. Çünki belə mühitdə öyrənənlər bir-birlərini başa düşür, özlərini sərbəst şəkildə ifadə edirlər. Yalnız sağlam mühitdə sağlam təfəkkürlü şəxsiyyətlər yetişdirmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, bugünün ibtidai sinif şagirdləri sabahın potensial şəxsiyyətləridir. Milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə malik şəxsiyyət ana dilini bilməlidir. Əgər o, ana dilini yaxşı mənimsəyirsə, xarici dili öyrənməkdə də böyük çətinliklərlə qarşılaşmayacaq. Çünki tapşırıqyönlü yanaşma xarici dilin tədrisi zamanı şagirdin real həyatı ilə təlim mühitini əlaqələndirməyi əsas tələb kimi qoymuşdur. Kiçikyaşlı şagirdin lazımi məqamlarda ana dilindən istifadə etməsi, tapşırığın sürətli və asanlıqla həllinə təkan verir. Çalışmanın strukturunu və nümunələri onların təfəkkü-

ründə canlandırmaq üçün məlumatları düzgün formada çatdırmaq vacib şərtidir. Keyfiyyətli nəticə əldə etmək üçün məktəblilərə ötürülən məlumatlar dəqiq və sistemli xarakter daşmalıdır. Belə məqamda ümumidən xüsusiyyə və nəzəriyyə ilə praktikanın vəhdəti prinsipləri köməyə çatır. Tapşırıqyönümlü təlim təcrübə ilə nəzəriyyəni özündə birləşdirən quruluşa malikdir. Tətbiqi çalışmaları başlanğıc nöqtəsi nəzəriyyədir, məhz onun vasitəsilə tapşırıqların həlli zamanı keyfiyyətli nəticə əldə etmək mümkündür. Təcrübədə bilik və bacarıqların birləşdirilməsi tapşırıqyönümlü təlimin başlıca məqsədlərindən biridir.

Yekun olaraq vurğulamalıyıq ki, tapşırıqyönümlü təlim yalnız öz məzmununda və spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tətbiq edilərsə, müsbət nəticə alınacaq, əks təqdirdə, həmin fəaliyyət vaxt itkisindən başqa heç nə vəd vermir.

Ədəbiyyat

1. Krashen, S.D. (1982). *Second Language Acquisition Theory*. In *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. London: Pergamon Press, 209.
2. Krashen, S.D. and Terrell, T. (1983). *The Natural Approach: Language Acquisition in the Classroom*.
3. Prabhu, N.S. (1987). *Second Language Pedagogy*. Oxford: Oxford University Press, 153.
4. Richards, J.C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. New York: Cambridge University Press, 169.
5. Richards J.C. (2002). *Addressing the Grammar Gap in Task Work*. In J.C. Richards and W.A. Renandya (Eds.), *Methodology in Language Teaching*. Cambridge University Press.
6. Skehan, P. (1996a). *A Framework for the Implementation of Task-Based Instruction*. *Applied Linguistics*, 17(1), 38-62.
7. Skehan, P. (1996b). *Second Language Acquisition Research and Task-Based Instruction*. In J. Willis ve D. Willis. *Challenge and Change in Language Teaching*. Essex: Longman.
8. Swain, M. and Lapkin, S. (2000). *Task-Based Second Language Learning: The Uses of the First Language*. *Language Teaching Research*, 4(3), 251-274.

Summary

The Importance of Task-Based Learning in the Teaching of English in Primary School

Task-based learning has a structure that combines theory with practice. The starting point of the applications is a theory, which makes it possible to achieve qualitative results in solving tasks. Combining knowledge and skills in practice is one of the main objectives of task-oriented training. In conclusion, it is important to note that if task-oriented training is used only in its content and taking into account specific features, it will produce a positive result; otherwise, the activity promises nothing but a waste of time.

Резюме

Важность заданного обучения в преподавании английского языка в начальной школе

Задача обучения имеет структуру, которая сочетает в себе теорию с практикой. Отправной точкой приложений является теория, поэтому при решении задач можно добиться качественных результатов. Сочетание знаний и навыков на практике является одной из основных задач целенаправленного обучения. В заключение важно отметить, что если целенаправленное обучение используется только в его содержании и с учетом специфических особенностей, оно даст положительный результат, в противном случае действие обещает только потерю времени.

Rəyçi: prof.D.İsmayilova

PSIXOLOGİYA

Harun Öztaş
Odlar Yurdu Universiteti

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİ SAHƏSİNDƏ PSIXOLOJİ XİDMƏTİN MÜASİR İNKİŞAF VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: *kurikulum, psixoloji çətinliklər, psixoloji xidmət, praktik psixologiya, psixokorreksiya*

Keywords: *curriculum, psychological disorders, psychological service, practical psychology, psychocorrection*

Ключевые слова: *учебная программа, психологические расстройства, психологическая служба, практическая психология, психокоррекция*

Məktəbəqədər yaş dövrü əsasən üç-altı yaş əhatə edir. Bu uşaqların psixi və fiziki inkişafının formalaşması dövrüdür. Uşaq hər şeylə, ətraf aləmdəki cisim və hadisələrlə, əşyalarla maraqlanır. Uşaqlar müxtəlif suallarla rastlaşdıqda bir qayda olaraq fikirləşir, mühakimə yürüdür, fikrində nəyisə götür-qoy edir, bu zaman onlarda hafizə, təfəkkür, təxəyyül, hisslər, iradə və bu kimi fərdi psixi xassələr inkişaf edir [2, s.57].

XX əsrdə Azərbaycanda məktəbəqədər təhsilin psixoloji problemlərinə aid xeyli tədqiqat əsərlərinin, elmi-kütləvi vəsaitlərin, məqalələrin yazılmasının əsas səbəbi psixoloqlarımızın məhsuldar işləmələrinin nəticəsidir.

“1960-1970-ci illərdə Azərbaycanda uşaq şəxsiyyətinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir neçə dərslik və dərs vəsaitləri nəşr olunurdu. Bu əsərlərdə əsasən uşaq psixologiyasının ümumi nəzəri məsələləri həmin problemi öyrənməyin mahiyyəti, yol və vasitələri prinsipləri aydınlaşdırılmışdır. “Uşaq psixologiyası məsələlərinə dair” adlı kitabçada uşaq psixologiyasının mövzusu, vəzifələri, üsulları izah edilir, uşaqlarda duyğu və qavrayışın, diqqətin inkişaf xüsusiyyətləri, tərbiyə edilməsi yolları göstərilir. Müəllif qeyd edir ki, uşağın psixi inkişafında bir-birindən fərqlənən, lakin bir-birini tamamlayan keyfiyyətə fərqli cəhətlərə təsadüf olunur. Bu cür cəhətlərin nəzərə alınması tərbiyə işi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Üç hissədən ibarət olan “Uşaq psixologiyası” adlı kitablarda isə uşaq psixologiyası fənninin mövzusu, metodları, psixi inkişafın qanunauyğunluqları, müxtəlif yaş dövrlərində psixikanın inkişaf dinamikası və s. problemlər geniş şərh olunur [1, s.123]. Dərsliklərdən bu gün də tələbələrimiz geniş istifadə edirlər.

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, Azərbaycan psixoloqlarının yaradıcılığında məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafının qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinə, onlarda vətəndaşlıq, borc, məsuliyyət və kollektivçilik hisslərinin inkişaf və tərbiyəsinə ciddi fikir verilmişdir. Bu problemin işlənilməsində Azərbaycan psixoloqlarından Ə.Bayramovun, Ə.Ə.Əlizadənin, Z.M.Mehdizadənin, Q.Əzimovun, M.N.Şükürovanın, M.Həmzəyevin və başqalarının xidməti olmuşdur.

Kiçik yaşlı məktəbli şəxsiyyətinin formalaşdırılması, təlim prosesində idrak proseslərinin inkişaf və tərbiyəsi, təlim zamanı şagirdlərin qarşılaşdıqları psixoloji çətinliklər, onların təlimi mənimsəmə imkanları və digər psixoloji problemlər araşdırılmışdır.

Azərbaycan psixoloqları məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqinə geniş yer vermiş, onların idrak imkanlarını öyrənmiş, təlim-tərbiyə prosesində onlara psixoloji xidmət göstərmişlər.

1920-ci ildən başlayaraq bu günə qədər kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin təlim fəaliyyətinin psixoloji problemlərinə aid dissertasiyalar yazılmışdır. Həmin əsərlərin kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri eksperimental şəkildə öyrənilmiş və bu istiqamətdə müəllimlərə əməli yardım edilmişdir [1, s.213].

Bu mövzuda yazılmış dissertasiyaların bəzilərinə münasibət bildirmək istəyirik.

“Kiçik məktəb yaş 6-10 yaş ı əhatə edir. Bu dövrün başlıca xüsusiyyətləri-uşağın məktəbli olması, əsas fəaliyyətini təlim fəaliyyəti təşkil etməsindən ibarətdir. Bu dövrdə inkişafetdirici oyunlar təlimdən sonra ikinci yeri tutur. Bu dövr bir növ keçid dövrü olub, məktəbəqədər dövrün xüsusiyyətləri ilə məktəblinin xüsusiyyətlərini birləşdirir. Şəxsiyyətin bir çox psixi xüsusiyyətlərinin əsası məhz bu dövrdə qoyulur. Məktəbə təzəcə daxil olduğu vaxt rastlaşdığı çətinliklər kiçik məktəb yaşının sonunda aradan qalxmış olur, təlim fəaliyyəti oyundan tamamilə fərqli xüsusiyyətlərini əldə edir.

Məktəbə təzəcə daxil olan uşaq bir sıra problemlərlə qarşılaşır. O, artıq şagirdidir. Buna görə də şagirdlər üçün nəzərdə tutulan qaydalara əməl etməli, həmişə eyni vaxtda zənglə sinifə daxil olub, sinifdən çıxmalı, bütün dərslər ərzində sakit oturmalı, sinifdən çıxmaq və ora daxil olmaq üçün müəllimdən icazə almalı, onun bütün tələb və göstərişlərini yerinə yetirməli olur” [3, s.455].

Psixoprofilaktik işlər başlıca olaraq məktəb təlimi prosesində uşaqların psixi inkişafında baş verə biləcək qüsurların qarşısını almaq məqsədilə həmin inkişafın gedişi üzərində nəzarətin təşkilindən ibarətdir. Müəllimlə birlikdə psixoloq şagirdin əqli inkişafında və şəxsiyyətinin inkişafında müəyyən qüsurların, yayınma hallarının baş verməsinə səbəb ola biləcək xüsusiyyətləri aşkara çıxarmağa cəhd göstərir və müvafiq tədbirləri həyata keçirir.

“Bu zaman birinci növbədə uşağın həyatının keçid mərhələləri, məsələn, onun əsas fəaliyyət növünün kəskin şəkildə dəyişməsi ilə nəticələnən məktəbə daxil olma dövrü, yaxud yeniyetməlik dövrünün başlanması və s. üzərində nəzarətə xüsusi yer verilməsi lazım gəlir. Ona görə də məktəb psixoloqu uşaqların birinci sinifə qəbulunda iştirak etməli və bu zaman onların zəif, normalara uyğun gəl-

məyən cəhətlərini aşkara çıxarmalı, onların nail olduqları səviyyə ilə yanaşı müvəffəqiyyətlə oxumalarına müsbət və ya mənfi təsir göstərə biləcək idrak fəallığının, məktəbə motivləşmə, emosional-iradi cəhətdən hazırlığın inkişaf xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Məktəbə hazırlıqla bağlı qüsurları aradan qaldırmaqda əlaqədar valideynlərə məsləhət verməlidir. Məktəb psixoloqu müəllimlərlə birlikdə uşaqların məktəb təliminə alışmaları üçün fərdi iş proqramı hazırlamalı və həyata keçirməlidir [4, s.407].

Günay Kazımovanın “Kiçik yaşlı məktəblilərin kollektivə adaptasiyasında qarşılıqlı münasibətlərin rolu” adlı dissertasiyasında göstərilir ki, məktəb təliminə uşağın hazırlığı onun sosial yetkinliyindən asılıdır. O, yalnız təlim materiallarını mənimsəməyə yox, həyat tərzini, fəaliyyət növünü, münasibətlər sistemini dəyişməyi bacarmalıdır. Belə dəyişiklik psixi inkişaf və şəxsiyyətin formalaşması üçün yeni imkanlar açır.

Kiçik məktəblilərin məktəb həyatına, o cümlədən münasibətlər sistemində daxil olması üçün ilk növbədə aşağıda göstərilən cəhətlərə o, hazır olmalıdır:

- 1) “uşaq məktəbə getməyi həyatı zərurət kimi qəbul etməli, ona müsbət münasibət bəsləməlidir;
- 2) məktəbə, təlim fəaliyyətinə maraq göstərilməlidir;
- 3) həm məktəbdə kollektiv təlim fəaliyyətinə, həm də evdə tək dərslər oxumağa hazır olmalıdır.

Bunların vəhdət halında şagird tərəfindən qəbul edilməməsi, yəni bunların onun daxili motivinə çevrilməməsi onun hələ məktəbli mövqeyini qəbul edə bilməməsi mənasında başa düşülməlidir” [6, s.23].

Psixoloqlar hesab edirlər ki, ictimai rəy kollektiv fikir, emosional münasibət, ümumi reaksiyanın məhsulu kimi meydana çıxır. Şəxsiyyətin müsbət davranışını kollektiv üzvləri sevinc, ruh yüksəkliyi ilə, mənfi davranışını isə qəzəb, nifrətlə qarşılayırlar. Belə emosional münasibətlərin təsiri altında şəxsiyyətin mənəvi aləmi, inamı ictimai davranış normaları formalaşır. Şagirdin kollektivlə birgə yaşadığı emosional vəziyyət onda kollektivin ümumi rəyi ilə hesablaşmaq, birgə sevinmək, kədərlənmək hissi formalaşdırır. Belə şagird özü həm kollektiv təsir vasitəsinin obyekt, həm də subyekt olur. Yəni bir nəfərin davranışı, vəziyyəti kollektiv üzvlərini düşündürür, hər kəs fikrən özünü onun yerinə qoyur və ona uyğun olaraq münasibət göstərilir. Belə münasibət ayrı-ayrılıqda bütün üzvlərə aid edilir. Bu isə ictimai rəyin tərbiyə vasitəsinə çevrilməsinə şərait yaradır. Beləliklə, hər kəs ictimai rəyin nəzarəti altında olduğundan təcridən onda şəxsiyyətin istiqaməti təşəkkül tapır.

A.M.İsayeva “Məktəb psixoloqunun pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlim şəraitinin yaradılmasında rolu” dissertasiyanın II fəslinin ikinci yarım fəslində “Məktəb psixoloqunun şagirdlərlə apardığı işin psixoloji xüsusiyyətləri” məsələləri şərh olunur. Bu yarım fəsilə məktəbdə praktik psixoloqun şagirdlərlə apardığı işləri ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi təqdim edilir:

1. Məktəb praktik psixoloqunun şagirdlərlə apardığı iş məktəbin psixoloji iqliminə müsbət təsir göstərməsi baxımından prioritet sahədir. Şagirdlərdə psi-

xoloji xidmətdən istifadə mədəniyyəti hələ kifayət qədər inkişaf etmədiyindən bu sahədə mütəmadi olaraq maarifləndirmə işləri aparmaq lazımdır.

2. Şagirdlərə psixoloji xidmətin təşkilində sinif rəhbərləri və valideynlərlə əlaqəli iş aparmaq effektiv nəticələr verir. Şagirdlərə göstərilən psixoloji xidmətin effekti: özünüqiymətləndirmədə; özünüistiqamətləndirmədə və özünə-nəzarətdə; təlim maraqlarının artmasında, peşəyönümünün müəyyənləşdirilməsində; şagird-şagird, müəllim-şagird, valideyn-övlad münasibətlərində özünü göstərir.
3. Şagirdlərə göstərilən psixoloji xidmət son nəticədə onların təlim uğurlarına yönəldilməlidir.
4. Şagirdlərə psixoloji xidmətin təşkilində onlarda məktəbdəki psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılması sahəsindəki vəzifələrini izah etmək, bu sahədə təsəvvürlərini genişləndirmək səmərəli nəticələrə verir” [5, s.28].

Psixoloji xidmət zamanı yerinə yardımçı işlər də yerinə yetirilir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

“- məktəb psixoloqu şagirdlərin davranış və mənimsəmələrinin psixoloji təhlilini vermək və burada onların şəxsiyyətlərinin və qabiliyyətlərinin fərdi psixi xüsusiyyətlərini daha dəqiq, ətraflı açmaq məqsədilə pedaqoji konsilium təşkil edir;

- məktəb psixoloqu məktəbin pedaqoji şurasının işində iştirak edir;

- psixologiya kabinəsi və məktəb kitabxanasının köməyi ilə müxtəlif yaşlı uşaqların təlim və tərbiyəsi problemlərinə dair psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatdan və şagirdlər üçün psixoloji ədəbiyyatdan ibarət bölmə, "kitabxana" yaradır” [4, s.412].

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: QAPP-POLİQRAF, 2003, 355 s.
3. Məmmədov İ.Ə. Orta məktəbdə psixoloji xidmət üzrə işin təşkili sistemi: Psixol. elm.dok...diss. Bakı, 2005, 321 s.
4. Sultanova İ.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda milli hisslərin formalaşması: Psix. elm. nam. dis. Bakı: BDU, 2000, 148 s.
5. İsayeva A.M. Məktəb psixoloqunun pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlim şəraitinin yaradılmasında rolu: Psixol. elm. nam... diss., Bakı, 2010, 135 s
6. Kazımova G.S. Kiçik yaşlı məktəblilərin kollektivə adaptasiyasında qarşılıqlı münasibətlərin rolu: Psixol. elm. nam... diss., Bakı, 2013, 132 s.

Summary

The Current Developmental Process of Psychological Service in the Infant School Education Field

According to the title, the work describes the psychological and pedagogical accompaniment associated with the key idea of modernizing the modern education system. There should be created conditions for the development and self-realization of any child, besides the full development of the personality must become a guarantee of socialization and well-being. At the present stage, the main basis for the concept of the psychological and

pedagogical accompaniment of children is the paradigm of developing personality-oriented education. The field of the psychological and pedagogical accompaniment responsibility cannot be restricted within tasks of overcoming difficulties in learning, it also includes ensuring successful socialization, maintaining and strengthening health, and protecting children's rights.

Резюме

Современное состояние развития психологических служб в сфере воспитательной деятельности младших школьников

Согласно названию, в работе описывается психолого-педагогическое сопровождение неразрывно связанное с ключевой идеей модернизации современной системы образования, а именно: в системе образования должны быть созданы условия для развития и самореализации любого ребенка, при этом полноценное развитие личности должно стать гарантом социализации и благополучия. Базовым основанием для концепции психолого-педагогического сопровождения детей на современном этапе служит парадигма развивающего, личностно ориентированного образования. Сфера ответственности системы психолого-педагогического сопровождения не может быть ограничена рамками задач преодоления трудностей в обучении, но включает задачи обеспечения успешной социализации, сохранения и укрепления здоровья, защиты прав детей.

Рәүҗи: prof. Ә.Вахшәлиев

İCTİMAİ ELMLƏR

Maryam Seyidbeyli
ANAS Institute of History of Science

THE VIOLATIONS OF HUMAN RIGHTS IN SYRIA

Keywords: *violations, Islamic state, human rights, attack, deaths*

Açar sözlər: *İslam dövləti, insan hüquqları, hücum, ölümlər*

Ключевые слова: *Исламское государство, права человека, нападение, смерть*

In July, JAN announced the separation from Al-Qaeda and changed its name to the Jabhet Fath al-Sham [1]. In 2016, both JAN and the Islamic State committed such violations as deliberate strikes against civilian objects, abductions, arbitrary detention, executions, and illegal sieges. For independent observers, the documentation of their violations is a very complicated process, because of the impossibility to access the territories controlled by them, but these groups themselves proudly and widely spread the information about their illegal attacks and violations.

The Islamic State, claimed responsibility for several car bombings and suicide bombings in Latakia province on May 23, including at bus stops and in the hospital, claiming that they were striking at the "clusters of Alawite" sites. According to the Syrian Human Rights Observatory, 145 civilians were killed because of these attacks [15].

On February 21, a series of terrorist acts were committed The Islamic State at a Shiite shrine in Damascus and in a residential quarter in Homs. The media reported that 109 people were killed, 235 were injured, among the injured were children.

The Islamic State also claimed responsibility for the explosion on the July 27 of a truck at the checkpoint of the Kurdish People's Self-Defense Forces (YPG) in the city of El Qamishli in northeastern Syria, which is controlled by the YPG and the Kurdish police Asayish. As a result of the terrorist attack, 48 people were killed, about 140 were injured.

The military operations of the Islamic State and JAN in Syria were accompanied by deliberate attacks on the civilian population and executions of civilians. It was reported in the media that on January 17, the Islamic State militants killed at least 85 civilians and 50 Syrian soldiers during the offensive on Deir al-Zor.

In the territories controlled by the Islamic State, women, and girls continue to face discrimination and severe restrictions, including freedom of movement. In September's report of the Independent International Commission of the United Nations to investigate the events in Syria, it was noted that the Islamic State militants who were in these areas, forced Sunni women to marry them. The Islamic State also continues the practice of rape, torture, murder, and sexual slavery of Yezidi women and children, many of whom were captured in Iraq and transported to Syria. In 2016 reports about Islamic State fighters were noted that they still continue to execute men suspected in homosexuality. On January 3, it was reported that in the province of Deir-al-Zor a 15-year-old teenager was killed by the stones, who was accused of being a homosexual. According to the Syrian Human Rights Observatory, at least 25 men were executed by the Islamic State militants in Syria on suspicion of homosexuality.

The indiscriminate shelling of mortars, and other artillery systems conducted by armed opposition groups in government-controlled areas of Idlib, Aleppo, Latakia and Damascus and were accompanied by deaths of civilians. The hits were conducted on civilian objects, including schools, mosques, and markets.

On April 29, the Syrian state news agency noted that more than 40 people were injured and more than 15 civilians were killed as a result of the bombardment of one of the opposition groups in the mosque in Aleppo during the Friday prayer.

Syrian State News Agency SANA also reported the death of 5 and around 80 wounded people on the date of 5th June, as a result of bombardment by rockets on the government-controlled areas of Aleppo.

On May 3rd, the media also reported that during the bombardment of the government-controlled area of Aleppo, was damaged the maternity hospital.

As for today, Militants in the province of Idlib are preparing provocations with the use of poisonous substances. This was announced by the head of the Russian Center for the reconciliation of warring parties in Syria, Lieutenant-General Vladimir Savchenko. Upon arriving at the Reconciliation Center from the residents of the province of Idlib, militants of illegal armed formations are preparing for new provocations with the use of poisonous substances aimed at accusing the government forces of using chemical weapons against civilians. "So, several tanks with chlorine were brought to the settlement of Basanqul of Idlib province by militants of the JAN group. According to Savchenko, in the village of Basankul the militants of the group JAN delivered several containers of chlorine. The humanitarian situation in the city of Raqqa remains severe.

Local residents who have been forcibly returned from camps for temporarily displaced people are deprived of access to clean drinking water, are severely affected by the shortage of food and essential goods. There is an epidemic of dysentery; cases of cholera are also recorded.

The protests of its residents are ongoing and suppressed by the US-backed formations of the Syrian Democratic Forces. Several dozens of citizens were detained by militants of the SDF in Raqqa and neighboring areas, among whom at least 16

people are the candidates for elections to the local self-government bodies of the Syrian Arab Republic scheduled for October 10, 2018. Despite the established regime of cessation of hostilities, the number of violations by illegal armed groups operating in the de-escalation zone in Idlib does not decrease.

Also, other bombardments were recorded in the south-western outskirts of the Tadeff settlement of the province of Aleppo by the militants of an unidentified illegal armed formation from positions of the Free Syrian Army on the territory controlled by the pro-Turkish formations of the El Bab district were recorded only by September 2018.

The Independent International Commission of Inquiry and Human Rights organizations believe that the YPG and Asayish are implicated in human rights violations, including abductions, imprisonment, ill-treatment of detainees, the imposition of penalties by illegal "courts", and inaction in the investigation of unsolved murders and disappearances. Among the persons who reportedly became the objects of such violations were real and alleged opponents of the PYD / YPG, as well as persons suspected of having links with The Islamic State.

The Independent International Commission of Inquiry expressed concern about the protection of civilians in the context of the ongoing military offensive of the PYD and the international coalition, which is being carried out with the aim of regaining control over the city of Raqqa, controlled by the Islamic State. All persons who fled from Raqqa and Deir ez-Zor were forced to live in fenced campsites in Al-Sad, Mabruk, and Ain Isse, while their identity documents were withdrawn for individual inspection [2]. Nevertheless, families with certificates issued by The Islamic State were especially negatively affected, since SDF did not recognize the legality of these documents, which led to longer terms of verification. The waiting time for the verification results was from several days to eight weeks, while internally displaced persons received no information about the progress of the procedure.

After the audit, only those individuals or families who could find a "kafil" (guarantor) in the Kurdish areas were allowed to leave the camps. Similar "bail" requirements were introduced to continue the movement to Jarablus (northern Aleppo), which is under the control of the Free Syrian Army. For many IDPs, the remoteness of camp locations and the seizure of mobile phones by SFA soldiers made it difficult to find such a "guarantor". Many others had no choice but to go west to Idlib, while the SFA after the demining forced some families to return to Raqqa and Deir ez-Zor.

Internment or administrative detention for verification purposes of civilians who are presumably a security threat can be justified only when they are absolutely necessary to ensure "the requirements of the security", and the assessment should take place in each specific case in respect of each person prior to his detention. The internment of civilians cannot be used solely for interrogation or intelligence gathering. All internees should be informed immediately, in a language they understand, about the reasons for internment, and everyone should have the right to appeal with the minimal possible delay to the legality of their detention in these

camps. Consideration of the legality of internment should be carried out by an independent and impartial body.

The threat of The Islamic State attacks against the Kurdish areas was demonstrated on May 3rd, when the militants attacked the Rajm-al-Salibi (Hasaka) camp, killing at least 30 civilians, including women and children [3].

Similarly, on 12 October, the Islamic State fighters activated two improvised explosive devices at the Al-Malha checkpoint in the village of Abu Fas, bordering with Hasaka and Deir ez-Zor, where about 7,000 IDPs were collected for the initial filtration of the SDF [4]. In this attack, suicide bombers killed 40 internally displaced persons, including women and children, and dozens were injured. Since then, as a result of the SDF's test, several suspected terrorists of the Islamic State have been identified. Currently, the SDF detains about 1,400 "terrorists", primarily identified as The IS fighters, including hundreds of foreign fighters from 30 countries around the world. Regardless of this threat, the total internment of all civilians from Raqqa and Deir ez-Zor cannot be justified by the SDF. Among the civilians who are currently interned, there are women, children, the elderly people, the infirm people, the disabled and others who do not constitute a real security threat and whose continued detention is totally unreasonable. In many cases, the continuation of the internment of these people constitutes an arbitrary deprivation of liberty, and therefore it is illegal detention of tens of thousands of people.

The Commission is aware of the cases of providing medical evacuation to the poor from the Al-Sad, Mabruk and Cotton Factory of Ain-Issa for only a fee, and in some cases, the SDF actively refused requests for such evacuation. In other cases, timely medical evacuation became impossible in view of strict bureaucratic procedures imposed on them by the SDF. Failure to provide proper medical care or assistance of internees is a violation of the prohibition of cruel, inhuman, or degrading treatment, as well as the right to health [5].

Intense bombing and shelling, large-scale and systematic arbitrary detentions, ill-treatment and torture of detainees, and violent disappearances lead to an aggravation of the crisis situation with the displacement of a huge number of people both inside Syria and beyond. The situation is further complicated by the lack of international financing for humanitarian needs. Due to the above circumstances, the situation in Syria has caused the world's largest-scale forced displacement: more than half of the country's population has been displaced, including more than 6.3 million people. In Syria itself (as of March 2017) and more than five million registered refugees who traveled to neighboring countries and North Africa, as well as hundreds of thousands of people who came to seek asylum in Europe [6].

In 2016 alone, more than two million newly displaced persons were registered in Syria, and in 2017 population movements continued, and in almost all parts of the country [7]. In addition to large-scale internal displacement, more than 5.3 million Syrian citizens took refuge in neighboring countries and North Africa [8]. More than 3.25 million people were registered in Turkey, over 1 million - in Lebanon, 654.5

thousand - in Jordan, 244 thousand - in Iraq, 124.5 thousand - in Egypt, more than 30 thousand - in other countries of North Africa.

Since April 2015, Syrian citizens are the main group of people applying for international protection in Europe. Since 2016 the number of arrivals in Europe of the Syrians decreased due to the closure of the borders and the joint statement of the European Union and Turkey in March 2016, but nevertheless, refugees from Syria continue to seek international protection, including crossing the Mediterranean Sea by boats. Thousands of people trying to cross the Mediterranean Sea, are drowned or missing [9]. Simultaneously with the new movements recorded in 2017, more than 600,000 internally displaced persons, have returned to their places of origin in Syria, but the number of persons who may have undergone a secondary displacement is unknown [10]. Over the period from January to mid-September 2017, 57,000 refugees returned from neighboring countries to Syria. Reportedly, among the reasons for the return of refugees is the desire to find family members and check the status of the property, as well as the difficulties that Syrian refugees face in receiving countries, such as limited employment opportunities, high cost of living and expensive medical services.

June and August 2017, about 7,000 Syrians returned from Aarsal, a border town in Lebanon, to various Syrian settlements in accordance with local agreements concluded between Hezbollah and Syrian anti-government armed groups [11]. Although these agreements appear to have been directed to the evacuation of militants who, by virtue of their biography, are not persons falling under the purview of UNHCR, a certain number of civilians, including an unconfirmed number of refugees registered with UNHCR, have joined these movements. Concern was expressed about the extent to which civilians who joined these movements had the opportunity to make free and informed decisions to return.

As for 2018 year statistics according to Pew Research Centre: After 7 years of the conflict, around 13 million Syrian people are displaced inside their country.

The most Syrians currently live:

1. IDPs – more than 6 million within the country. Hundreds of thousands of Syrians have returned to their homes and this number has changed a little bit. Around 700,000 of Syrian people were newly displaced only in the first half of 2017.

2. In the Middle East and North Africa live more than 5 million displaced people from Syria (Turkey 3.4 mln, Lebanon 1 mln, Jordan 660,000, Iraq 250,000). In Libya and Egypt, live more than 150,000 Syrian people.

3. Around 1,000,000 displaced Syrian people moved to Europe after the beginning of the conflict and 500,000 moved only to Germany between 2011 – 2017. While Sweden (more than 110,000) and Australia (around 50,000) suffered less.

4. Around 100k displaced Syrian people live in North America and only 52,000 of Syrian people are living in Canada and 21k in the USA [12].

For instance, Internal Displaced Peoples who live near Damascus are living with host families and are located in most public places and buildings. In districts near Aleppo, controlled by opposition groups (such as the Islamic State) are living

400,000 IDPs. The IDPs are going through very difficult times with no food, water, destroyed infrastructure and facilities and other services which no longer exist, since the collapse of the country's economy. The lack of food is the main issue as it was mentioned before. Regarding the good situation, checkpoints and raise of the prices on living we have also been informed in this thesis work.

Utilities in Damascus are very expensive and all of the prices increase when winter comes. People of East Ghouta are burning things/materials (wood, plastic, etc.) in order to get warmer, thus causing serious health problems and dangerous situations. In the city of Madaya, controlled by the Hezbollah armed group, at least 42,000 IDP are encountering the lack of goods, humanitarian assistance, and malnutrition. The conditions there are destructive – babies are left without food since their mothers are not able to feed them [14].

Therefore, such cases seen in Madaya town, are confirming about war crimes committed by Hezbollah and government armed groups by using starvation as a weapon against the civilian population. Even though the UN calls to end such violence against the civilian population, the situation is worsening day by day. On February 11, 2016, the ISSG reported about the successful agreement between the United Nations and Syrian Government, which allowed deliveries of humanitarian aid through airdrops to the besieged areas such as Madaya, Damascus, Kafr Batna, Mouadhimiyeh and Deir Ez Zour [13].

Under this agreement, 115 trucks with medical supplies and food were delivered for the 100,000 civilians. Other than that, following “Four Towns Ceasefire Agreement”, 80463 civilians were evacuated by the UN, The Lebanese Red Cross, the HRF, International Committee of The Red Cross and the SARC to Lebanon and Turkey, from Madaya, Fuah, Kafraya and Zabadani cities.

All in all, it is important to mention how this kind of negotiations and agreements demonstrate how important it is for all parties to be involved to support UN. Since the chances of the Syrian Conflict to be solved in the nearest future are minimal, the further assistance of such organizations as United Nations, ISSG and Non-governmental organizations, are irreplaceable and valuable in the evacuation of Internally Displaced People and citizens for the local countries of integration. An existing system of humanitarian assistance in Syria needs substantial changes. The collaboration between NGOs and the United Nations aid agencies is crucial. In order to get the needed data and information on IDPs and civilian population on time, the United Nations must offer methods of sharing information in the most dangerous areas within Syria. Some institutions and NGOs had already given the results on relief aid programs about data of the population.

Conclusion

Last but not least, the bloody conflict created many problems for the NGOs and to the United Nations to deliver assistance in a sufficient and effectual manner; with an eye to meet the necessities of the IDPs and civilians living in besieged zones. Such temporary agreements as a ceasefire and humanitarian assistance requests, carried out

by the UN, obviously gives Bashar al-Assad an opportunity to use this assistance as a political tool. Other ways shall be considered by the UN as an alternative ways to stop attacks on civilian population and zones for providing long-lasting humanitarian assistance to those who are in need.

References

1. By BBC Monitoring, The World Through its media, Tahrir al-Sham: Al-Qaeda's latest incarnation in Syria, 28 February 2018, available: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-38934206>
2. Conflict Brings New Arrivals Every day to Ain Issa camp, 31 August 2017, available: <https://www.msf.org/syriacombat-brings-new-arrivals-every-day-ain-issa-camp>
3. Mike Bambach, Islamic State militants kill dozens at Syrian refugee camp, May 3, 2017, available: <https://www.upi.com/Islamic-State-militants-kill-dozens-at-Syrian-refugee-camp/3251493779452/>
4. OCHA, Syria Crisis: Northeast Syria Situation Report No. 17 (1 – 20 October 2017), This report is produced by <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/NES%20Sit%20Rep%201%20to%2020%20October%20no%2017%20Final.pdf>
5. OHCHR, Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, available: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cat.aspx>
6. SYRIA CRISIS HUMANITARIAN CRISES ANALYSIS 2017, available: <https://www.sida.se/globalassets/sida/sve/sa-arbetar-vi/humanitart-bistand/hca-syria-crisis-2017---typad2.pdf>
7. SYRIA, available: <http://www.unhcr.org/globaltrends2016/>
8. Pew Research Centre, Most displaced Syrians are in the Middle East, and about a million are in Europe, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/most-displaced-syrians-are-middle-east-and-about-million-are-europe>
9. EU Commission, Press release database, available: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-16-963_en.htm
10. U.N.: More Than 600,000 Syrians Have Returned Home In 2017, August 11 2017, available: <https://www.npr.org/sections/thetwo-way/2017/08/11/542828513/u-n-more-than-600-000-syrians-have-returned-home-in-2017?t=1537364741400>
11. 7,000 Syrian refugees and fighters return home from Lebanon, August 2, 2017, available: <https://www.businessinsider.com/ap-7000-syrian-refugees-and-fighters-return-home-from-lebanon-2017-8?IR=T>
12. Philipp Connor, Most displaced Syrians are in the Middle East, and about a million are in Europe, 29 Jan 2018, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/most-displaced-syrians-are-middle-east-and-about-million-are-europe>
13. Note to Correspondents: Statement of the International Syria Support Group, 11 February 2016, <https://www.un.org/sg/en/content/sg/note-correspondents/2016-02-11/note-correspondents-statement-international-syria-support>
14. Syria: Flash Update #2 - Madaya/Bqine - 17 January 2016, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/syriaflash-update-2-madayabqine-17-january-2016>
15. Jabhat an-Nusra and ISIS abuses, 25th May, 2018, available: <http://whencivilwarcometoanend.eklablog.com/>

Xülasə

Suriyada insan hüquqlarının pozulması halları

Məqalə Suriyada müharibələr, silahlı qruplar tərəfindən törədilən kütləvi iğtişəşlər nəticəsində insan hüquqlarının pozulması faktlarının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bölgədəki demografik, iqtisadi, siyasi və sosial sahələrə artan təzyiqlər, iğtişəşlər Suriya ərazisində milyonlarla insanların öz yerlərindən didərgin düşməsinə və digər ölkələrdə yerləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Geniş miqyaslı daxili yerdəyişmə ilə yanaşı (13 milyona yaxın suriyalı), 5.3 milyondan çox Suriya vətəndaşı qonşu ölkələrə və Şimali Afrikaya sığınmışdır. Suriya ərazisində minlərlə insan isə hələ də sığınacaq tapa bilmir.

Резюме

Нарушение прав человека в Сирии

Статья посвящена нарушению прав человека в Сирии в результате войн и массовых беспорядков, совершенных вооруженными группами. Усиливающееся давление и беспорядки на демографическую, экономическую, политическую и социальную сферы в регионе повергли миллионы людей покинуть свою родину и поселиться в других странах. Помимо крупномасштабного внутреннего перемещения (около 13 миллионов сирийцев), более 5,3 миллиона сирийских беженцев бежали в соседние страны и Северную Африку. Тысячи сирийцев до сих пор не могут найти убежище в Сирии.

Rəyçi: dos. İ.Kunina

PERSONALİLƏR

İSMAYIL ŞIXLI – 100

Görkəmli alim, müəllim, istedadlı yazıçı, nasir, ədəbiyyatşünas, publisist, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycan komsomolu mükafatı laureatı, filologiya elmləri namizədi, Azərbaycanın Xalq yazıçısı, M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatı İsmayıl Qəhrəman oğlu Şıxlinski 1919-cu il martın 23-də Azərbaycanın Qazax rayonunun II Şıxlı kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur. O, Kosalar kəndində ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra Qazax pedaqoji məktəbində təhsil almışdır. Bir il Kosalar kənd orta məktəbində baş dəstə rəhbəri və müəllim işlədikdən sonra APİ-nin (indiki ADPU-nun) dil və ədəbiyyat fakültəsində 1937-1941-ci illərdə təhsil almışdır. İkinci Dünya müharibəsi başladıqda İsmayıl Şıxlı Sovet ordusunun tərkibində ön cəbhələrdə – Şimali Qafqazda, Krımda, III Belorusiya cəbhəsində, Şərqi Prussiya istiqamətində düşmənə qarşı sırası əsgər kimi vuruşmuşdur. 1946-1949-cu illərdə APİ-nin (indiki ADPU-nun) filologiya fakültəsinin aspirantı olmuş, müəllim, baş müəllim, xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. İsmayıl Şıxlı ictimai fəallığı ilə həmişə fərqlənmişdir. İsmayıl Şıxlı xidmətlərinə görə müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişdir. 1979-cu ildə “Qırmızı əmək bayrağı”, 1985-ci ildə II dərəcəli

“İkinci Dünya müharibəsi” orden və medallarını, 1973-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fəxri Fərmanını almışdır.

Onun ilk mətbuat əsəri "Quşlar" şeiri 1938-ci ildə "Ədəbiyyat" qəzetində dərc olunmuşdur. İsmayıl Şıxlı şeirdə lövbər salmadan nəsrə yol almışdı və bu işdə o, Mehdi Hüseynin sözlərini də unutmamışdı. Mehdi Hüseyn ona yalnız gördüklərini, bildiklərini yazmağı tövsiyə etmişdi. İsmayıl Şıxlı buna əməl edərək "Konserv qutuları", "Həkimin nağılı", "Səhəri gözləyirdik", "Kerç sularında", "Haralısan, ay oğlan?", "Raykom katibi", "Daşkəsən" oçerklərini, "Ayrılan yollar", "Dəli Kür", "Ölən dünyam" romanlarını yazdı. O, xalq arasında yayılmış əfsanə və rəvayətləri mövzu kimi seçmiş, bu mövzulara yeni nəfəs vermiş, poetik, oxunaqlı bir formaya salmış, Azərbaycan dilinin, eləcə də söz sənətinin imkanları baxımından işləmişdir. İsmayıl Şıxlı burada xalqdan öyrəndiklərini xalqın özünə qaytarmaqla həm xalqın yazdıqlarını yaşatmış, həm də özünün bədii təxəyyülünü əsl yazıçı səviyyəsində təqdim etməyi bacarmışdır. Onun 1990-cı ildə çap olunmuş "Sapı özümüzdəndir" kitabında toplanmış əfsanə və rəvayətlər əsasında yazdıqlarının hər biri xalqın özündən qaynaqlanır. Xalqın yaratdığı əfsanə və rəvayətlərin motivləri əsasında "Məni itirməyin", "Sapı özümüzdəndir", "Sənə "aslanım" deyən", "Dəvəçi", "Şahın oğlu", "İlgim", "Ruzu", "Keçəçi", "Bəs zıncırovu kim asacaq?", "Xasiyyətimdir", "Xoruzbeçə", "Belə məmləkətdə" əsərlərini yazmışdır. Bu əfsanə və rəvayətlərin hər birinin adı arxasında dərin fəlsəfə durur.

İsmayıl Şıxlının məqalələri, rəyləri, çıxışları həmişə ədəbi ictimaiyyətin marağına səbəb olmuşdur. O, həmişə bu istiqamətdəki yaradıcılığında da xalqın ürəyindən keçənləri demişdir. Həm də məhz bu səbəbdən xalqın sevimlisinə çevrilmişdir. Bu qəbildən olan məqalələr sırasında "Gənc nasirlər haqqında", "Janrın tələbləri", "Aşıq yaradıcılığı haqqında", "Sənət xalqla birgə nəfəs almalıdır", "Səmimi yazıçı, həssas insan", "Böyük sənətkarın tələbləri", "Ürəklərə yol tapmalı", "Müharibə və insan" xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bunların hər biri İsmayıl Şıxlının ədəbi-tənqidi görüşləri kimi bütün zamanlarda öz aktuallığını itirmir.

İsmayıl Şıxlı 1995-ci il iyulun 26-da Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Prezident İlham Əliyevin İsmayıl Şıxlının 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncamı bir daha göstərdi ki, ölkəmizdə ulu öndər Heydər Əliyevin ədəbiyyat sahəsinə, şairlərimizə, yazıçılarımıza olan diqqət və qayğısı bu gün də yaşadılır. Onun bu sahədə qoyduğu adət-ənənələr uğurla davam etdirilir.

dos. S.İmanova (ADU)

ZƏRİFƏ BUDAQOVA – 90

Zərifə İsmayıl qızı Budaqova Azərbaycanın görkəmli dilçi alimlərindən biri olmuşdur. O, ömrünü Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə və tədqiqinə həsr etmişdir. Belə bir müqəddəs və nəcib iş onu filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü (indiki AMEA-nın) kimi şərəfli adlara ucaltmışdır. O, yüzdən çox elmi əsərin müəllifi kimi tanınmış, respublikada dilçi alimlərin yetişməsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir.

Alimin “Azərbaycan dilinin sintaksisi”, “Azərbaycan dilinin morfologiyası”, “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri”, “Müasir Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı”, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”, “Azərbaycan dilinin durğu işarələri”, “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə”, rus dilində yazılmış “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (fonetika, morfologiya, sintaksis) kitabları mənbə, məxəz rolu oynayır və dilçilərimizin stolüstü kitablarından sayılır.

Zərifə İsmayıl qızı Budaqova 1929-cu ildə anadan olmuş, 1936-cı ildə orta məktəbə getmişdir. 1943-cü ildə pedaqoji texnikuma, 1945-ci ildə Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olunmuşdur. O, 1948-ci ildə Bakı şəhərinə köçmüş və təhsilini Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU-nun) dil-ədəbiyyat fakültəsində davam etdirmişdir. Zərifə xanım 1949-cu ildə dil - ədəbiyyat fakültəsini bitirmiş və Azərbaycan SSR EA-nın Dilçilik İnstitutunun (indiki AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu) aspiranturasına daxil olmuşdur. O, aspiranturaya qəbul olduqdan sonra Moskva şəhərinə SSRİ EA-nın Dilçilik İnstitutuna ezam olunmuşdur. 1953-cü ildə Moskvada “Müasir Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. O, 1963-

cü ildə “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi, 1968-ci ildə professor elmi adı almışdır. Alim Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru olmuşdur.

Zərifə xanım müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyasına, sintaksisinə, orfoqrafiyasına, üslubiyatına, eləcə də türkologiyanın müxtəlif problemlərinə dair əsərlərin müəllifi olmaqla, dilçiliyin nəzəri və əməli məsələlərinə dair qiymətli tədqiqatlar aparmışdır. Görkəmli dilçi Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarını rus dilində çap etdirməklə, dilimizin imkanlarını rusdilli oxuculara çatdırmışdır.

Professor Zərifə Budaqovanın 1977-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində durğu işarələri” adlı kitabı hər hansı durğu işarəsinin yerli-yerində işlədilməsinin möhkəm qaydalarını dəqiq izah etmiş, durğu işarələri ilə əlaqəli olan qaranlıq məqamları, durğu işarələrinin funksiyasını öz əsərində dəqiq aydınlaşdırmışdır.

Zərifə Budaqova dillərin geneoloji və morfoloji təsnifindən əlavə, xalqların, millətlərin, dillərin maraq dairəsini, zəruri problemlərin öyrənilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq dillərin sosioloji təsnifini də aparırdı. Bu mənada onun “Dillərin sosioloji təsnifi” (bax: Dillərin sosioloji təsnifi. – “Elm və həyat”. №7, 1978, s. 18-20) məqaləsi böyük əhəmiyyət kəsb edən məqalələrindən olmaqla, həm də dilçi alimin dillər və onların xüsusiyyətləri ilə bağlı nəzəri-praktik təhlil aparmaq bacarığını təsdiq edir.

O, bir çox beynəlxalq, ümumittifaq və respublika miqyaslı simpozium, konfrans, müşavirə və elmi sessiyalarda iştirak edərək Azərbaycan Elmlər Akademiyasını təmsil etmişdir. Onun səmərəli elmi fəaliyyəti və elmi əsərlərinin əhəmiyyəti Azərbaycan qadınının müvəffəqiyyəti kimi qiymətləndirilib və təbliğ olunub. Azərbaycan dilçiləri həmişə Zərifə xanım Budaqovanın xatirəsini əziz tutacaq, onun xidmətlərini unutmayacaqlar.

Zərifə Budaqova 1989-cu il noyabrın 7-də Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

dos. S.İmanova (ADU)

XRONİKA

11 oktyabr 2019-cu il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş “Nəsimi və intibah ideyaları” mövzusunda respublika elmi konfransı keçirilmişdir.

ADU-nun rektoru, akademik, Xalq yazıçısı Kamal Abdulla prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2019-cu ilin “Nəsimi ili” elan olunduğunu qeyd edib. Rektor 1973-cü ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Nəsiminin 600 illiyinin Avropa səviyyəsində qeyd olunduğunu xatırladı. Həmin dövrdən etibarən Nəsimi hərəkatının başladığını deyən rektor Nəsimi ruhunun bu gün də onun davamçılarının təmsalında özünü göstərdiyini vurğulayıb. Kamal Abdulla bildirib ki, ölkə ədəbiyyatında, mədəniyyətində Nəsiminin bir qol kimi Azərbaycan mənəviyyatının araşdırılması, tanınması istiqamətində görülən nəhəng işlərdən biridir. Nəsiminin multikultural dəyərlərə verdiyi töhfələrindən danışan rektor hazırda görkəmli xadimlər, ədəbiyyat nümayəndələri tərəfindən Nəsimi ideologiyasının davam etdirilib, yaşadığını diqqətə çatdırıb.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Günay Əfəndiyeva universitetlə bağlanan əməkdaşlıq müqaviləsi çərçivəsində birgə fəaliyyət göstərərək bir çox konfransların, tədbirlərin həyata keçirildiyini qeyd edib. O, həmçinin əməkdaşlığa görə ADU rəhbərliyinə təşəkkürünü bildirib.

ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, akademik Muxtar İmanov, ADU-nun müəllimi Marko Brinyone çıxış edərək Nəsimidə insan konsepsiyasından söz açıblar.

Professor Qəzənfər Paşayev, İlahiyyat Universitetinin rektoru Ceyhun Məmmədov, türkoloq Fikrət Türkmən, professor Cəlil Nağıyev, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, akademik Möhsün Nağısoylu Nəsimi yaradıcılığının inceliklərindən danışdılar, Nəsiminin bu gün də yaşadığını və yaşayacağını bildirdilər.

Konfrans “Nəsimi və müasirlik”, “Nəsimi və bəşəri ideyalar” və “Nəsimi hürufizmi dünya ədəbi-fəlsəfi fikir kontekstində” mövzusunda bölmə iclasları ilə davam edib. Bölmə iclaslarında ADU və ölkənin digər ali təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin Nəsimi həyatı və yaradıcılığı, ənənələri, fəlsəfi görüşləri, poeziyası, hürufilik ideyaları haqqında məruzələri dinlənilib.

ADU Elmi xəbərlər

Oktyabrın 25-də Azərbaycan Dillər Universitetində “Beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransı keçirilib. Konfransın məqsədi regional və qlobal səviyyədə sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının ikitərəfli və çoxtərəfli fəaliyyətlərinin nəzəri və praktiki cəhətdən öyrənilməsidir.

Konfransda ölkənin 10 universitetindən, 3 akademiyasından, AMEA-nın 8 institutundan, bölgələr üzrə 4 universitetdən, 4 xarici ali təhsil müəssisələrindən nümayəndələr iştirak ediblər.

ADU-nun rektoru, akademik, Xalq yazıçısı Kamal Abdulla Azərbaycanın bu gün beynəlxalq münasibətlərdə önəmli yer tutduğunu bildirib. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın cəsarətlə, siyasi iradə ilə irəliləməsi, dünya ölkələri arasında özünə layiqli yer tutması üçün əlindən gələni müvəffəqiyyətlə etdiyini deyən rektor bu yolun Heydər Əliyev yolu olduğunu qeyd edib. Akademik konfransda digər ali təhsil müəssisələrinin mütəxəssislərinin iştirak etdiyini deyərək, həm Qarabağ münasibətlərinə, həm Ulu öndərin Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tutduğu yerin dərinləşməsi istiqamətində, həm də İlham Əliyevin ciddi siyasətin dünya ölkələri tərəfindən qəbul edilməsinə konfransın öz xeyrinin olacağını diqqətə çatdırıb. Rektor konfransın işinə uğurlar arzulayıb.

Politoloq, millət vəkili Rasim Musabəyov, AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun direktoru, millət vəkili professor Musa Qasımlı, ictimai-siyasi xadim, hüquqşünas, millət vəkili Çingiz Qənzadə, politoloq, siyasi şərhçi, millət vəkili Elman Nəsirov elmə atılan ilk addımların bu növ konfranslardan başladığını qeyd edərək elmimizə yeni gənclər gətirəcək faydalı konfrans olduğunu bildiriblər. Çıxışçılar beynəlxalq münasibətlərin müstəqil dövlət üçün vacib olduğunu, Azərbaycanın gənc dövlət kimi beynəlxalq münasibətlər sistemində müstəqil siyasət yürütməyi bacaran nadir dövlətlərdən olduğunu deyiblər. Qonaqlar, həmçinin Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, Heydər Əliyev irsi, beynəlxalq münasibətləri-tarix və müasirlik, beynəlxalq və regional təhlükəsizlik problemləri, beynəlxalq sosial-iqtisadi və mədəni-humanitar əlaqələr və beynəlxalq münasibətlər istiqamətində problemlərlə bağlı mövzulara toxunublar.

Konfrans öz işini “Heydər Əliyev irsi və beynəlxalq münasibətlər”, “Beynəlxalq münasibətlər: tarix və müasirlik”, “Beynəlxalq və regional təhlükəsizlik problemləri”, “Beynəlxalq sosial-iqtisadi və mədəni-hümanitar əlaqələr”, “Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində” mövzularında bölmə iclasları ilə davam edib. Bölmələrin işində ümumilikdə 156 tezis müzakirə olunub. Konfransa ölkəmizdən əlavə, Rusiya və Belarusdan tezislər daxil olub.

AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun əməkdaşı professor Qasım Hacıyev, həmçinin ADU-nun prorektorları Sevinc Zeynalova, Əfqan Abdullayev, Tamam Cəfərova konfransda problemlərin həllinə yönələn məsələlərin qoyulduğunu bildiriblər. Çıxışçılar konfransın gələcək birgə elmi əməkdaşlığa vəsələ olduğunu, yeni tanışlıqlara zəmin yaratdığını söyləyib, təşkilat komitəsinə təşəkkürlərini bildiriblər.

ADU Elmi xəbərlər

Çapa imzalanıb: 05.12.2019.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 6,5 ç.v. Tiraj: 300.

Bakı, R.Rza küç., 125

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı **PULSUZDUR**.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayıllı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Scientific News" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Scientific News" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm on the right side, 3 cm on the left side. 2 cm on the top and bottom
4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way
 - a) The number and page of the references book is shown written the paper (f.ex: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source, must be given under the number of the source in the used literature
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year
For example: Abbasov E.A Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник Азербайджанского университета языков” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. **Плата за публикацию не требуется.**

Требования к публикации

1. Объем статьи не должен превышать шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля- 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу - по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - a) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - b) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]) .
 - c) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).